

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ФІЛОСОФІЯ»**

(для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальностей 181 «Харчові технології», 242 «Туризм», 241 «Готельно-ресторанна справа», 073 «Менеджмент»)

Факультет менеджменту, готельно-ресторанної справи та туризму

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
кафедра мистецтвознавства та загальногуманітарних дисциплін

ПЕТИНОВА О. Б.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ»

(для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальностей 181 «Харчові технології», 242 «Туризм», 241 «Готельно-ресторанна справа», 073 «Менеджмент»)

*Факультет менеджменту,
готельно-ресторанної справи та туризму*

Одеса, 2025 р.

УДК: 101:378.147 (075.8).
ББК: 87.3я73.

*Затверджено вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
(протокол №5 від 20 січня 2025 року)*

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, історії та політології Національного університету «Одеська політехніка»

Володимир ЖАРКИХ

Доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Зоя АТАМАНЮК

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Філософія» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти (спеціальностей 181 «Харчові технології», 242 «Туризм», 241 «Готельно-ресторанна справа», 073 «Менеджмент») факультету менеджменту, готельно-ресторанної справи та туризму / Укладач – д. філос. н., професор Петінова О. Б. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2025. 108 с.

Конспект лекцій з філософії створений для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Матеріал охоплює ключові аспекти філософської науки, зокрема її предмет, методологію, основні концепції та категорії. Конспект спрямований на розвиток у студентів критичного мислення, формування світоглядних основ та здатності до рефлексії. У лекціях представлено історичний розвиток філософських ідей, основні напрямки та школи, а також їхній вплив на сучасну науку, культуру і суспільство. Особлива увага приділяється зв'язку філософії з іншими дисциплінами та її ролі в науково-дослідницькій діяльності. Конспект стане корисним для студентів під час підготовки до семінарів, самостійного опрацювання матеріалу, підготовки до складання іспитів, а також для осмислення теоретичних і практичних аспектів філософських проблем.

ПЛАН

Вступ.....	4
Структура навчальної дисципліни.....	5
Тема 1.	
Предметне поле і функціональне призначення філософії.....	7
Тема 2.	
Філософія Стародавнього світу.....	11
Тема 3.	
Філософія епохи Середньовіччя та Відродження.....	26
Тема 4.	
Філософія Нового часу та основні напрямки сучасної світової філософії.....	38
Тема 5.	
Поліфонія сучасного філософського пізнання.....	74
Тема 6.	
Філософія науки та філософські основи наукових досліджень. Дослідницька етика та академічна доброчесність в НДР здобувача вищої освіти.....	101
Список літератури.....	107

ВСТУП

Філософія — це наука, яка досліджує найзагальніші принципи буття, пізнання, моральності та людського існування. Вона займається аналізом фундаментальних питань, таких як природа реальності, значення життя, етика, істина, знання та свідомість. Філософія спонукає до критичного мислення, пошуку відповідей на запитання, що стосуються всесвіту, суспільства та індивідуальної свідомості. Філософія є основою для всебічного розвитку здобувачів освіти, допомагаючи їм не лише глибше розуміти світ, а й краще орієнтуватися у складних питаннях буття, моралі та знань.

Значення філософії для здобувачів освіти:

- Розвиток критичного мислення: філософія допомагає здобувачам освіти аналізувати різні погляди, не сприймати інформацію на віру, а досліджувати її суть і обґрунтованість, що сприяє формуванню незалежного та критично налаштованого мислення;
- Здатність вирішувати складні питання: філософські проблеми вчать студентів мислити системно та знаходити рішення для складних питань у різних сферах життя, наприклад, у науці, етиці чи політиці;
- Моральне самовизначення: етичні роздуми дозволяють здобувачам освіти зрозуміти власні моральні принципи та розвинути здатність ухвалювати етичні рішення в повсякденному житті;
- Формування світогляду: філософія допомагає зрозуміти своє місце в світі, розуміти суть буття, сенс життя та свою відповідальність перед суспільством і природою.
- Збільшення загального інтелектуального кругозору: філософські знання доповнюють інші дисципліни, роблячи розуміння наукових і культурних процесів більш глибоким.
- Застосування в професійній діяльності: знання філософських концепцій допомагає професіоналам бачити більше стратегічних і моральних аспектів у своїй роботі, що робить їх компетентнішими та ефективнішими.

Мета навчальної дисципліни «Філософія»: курс орієнтований на формуванні у здобувачів освіти основ філософського світогляду. У ході навчання здобувачі освіти мають навчитися розуміти та оцінювати роль філософських знань у самоствердженні людини, виявляти соціальні та етичні проблеми, пов'язані з інформатизацією та глобалізацією сучасного світу. Вивчення філософії також допоможе зрозуміти сенс свободи та відповідальності особистості в сучасному суспільстві, розвинути можливості критичної оцінки історичних подій та фактів.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1												
Генеza філософської думки у контексті цивілізаційних процесів												
Тема 1. Предметне поле і функціональне призначення філософії.	12	2	2			8	12					11
Тема 2. Філософія Стародавнього світу	12	2	2			8	12	2	2			11
Тема 3. Філософія епохи Середньовіччя та Відродження	12	2	2			8	12					11
Тема 4. Філософія Нового часу та основні напрямки сучасної світової філософії	12	2	2			8	12					11
Разом за змістовим модулем 1	48	8	8			32	48			2	2	
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2												
Теоретична і практична філософія												
Тема 5. Поліфонія сучасного філософського пізнання	20	4	4			12	20		2			18

Тема Філософія науки філософські основи наукових досліджень. Дослідницька етика академічна добročесність в НДР здобувача вищої освіти. Захист ІНДЗ	6.	22	2	4		16	22	2	2			18
Разом за змістовим модулем 2		42	6	8		28	42	2	4			36
Усього годин		90	14	16		60	90	4	6			80

Тема 1. ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ Й ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФІЇ

План

1. Світогляд як духовно-практичний феномен.
2. Історичні типи світогляду.
3. Виникнення філософії. Її предмет, структура та функції.

1. Світогляд як духовно-практичний феномен.

Світогляд – інтегральне духовне утворення, яке спонукає до практичної дії, до певного способу життя та думок. У структурному плані прийнято виділяти в ньому такі підсистеми або рівні, як *світовідчуття*, *світосприйняття* та *світорозуміння*. За способом свого існування світогляд поділяється на *груповий* та *індивідуальний*, хоча поза особистістю та без особистості не може існувати жодна світоглядна система. За ступенем та чіткістю самосвідомості світогляд поділяється на *життєво-практичний*, тобто здоровий глузд, та *теоретичний*, різновидом якого і є філософія. Здоровий глузд закарбовується в афоризмах життєвої мудрості та у максимах духовного життя народу, а теоретичний світогляд – у логічно впорядкованих системах, в основі яких лежить певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань.

Проте будь-який світогляд, незалежно від того, як він структурується чи класифікується, об'єднує наявність переконання. *Переконання* – це ядро та смисл світогляду як такого, оскільки саме переконання і поєднують думку з дією, втілюють ідею у практичну діяльність.

Переконання, уявлення, ідеї, почуття, опосередковані досвідом особистості, беруть участь у формуванні *життєвої позиції*. Не може бути світогляду без ідеалу; *ідеал* потребує віри в своє втілення; віра ж невіддільна від любові, людина вірить і сподівається на те, що вона вважає святим і дорогим. Саме тому світогляд – не лише знання й усвідомлення, це ще й життєвий процес, а саме: духовно-практичне освоєння світу, в якому світові дійсному, світові наявного буття протиставляється світ належного, світ ідеалів, цілей і сподівань, трансцендентний світ жаданого буття.

Світогляд – не просто узагальнене уявлення про світ, а форма суспільної самосвідомості людини, вузловими категоріями якої виступають поняття «світ» і «людина». Через ці поняття суб'єкт світогляду усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві установки. Світогляд за самою своєю суттю є універсальним, оскільки інтегрує знання і почуття у переконання, а також практичним, оскільки орієнтує на вирішення найважливіших проблем людського існування, виражає імперативи поведінки людини та сенс її життя. В цьому і полягає функціональне призначення світогляду.

2. Історичні типи світогляду.

Історичними типами світогляду є міфологічний, релігійний та філософський. *Міф* є історично першою формою самосвідомості, котра відокремилася від практики. Тут криються витoki його

антропоморфізму. Для міфологічного світогляду характерним є, по-перше, усвідомлення роду як колективної особи, переконаної у наявності спільного предка — *тотема*. За умов тогочасного суспільства тотемні вірування виявились надзвичайно практичними, через те, що цементували індивідів у родову цілісність, а отже, були життєвою силою. Власне в цьому і полягає головне призначення світогляду взагалі. По-друге, міфологічний світогляд значною мірою обернений у минуле, адже тотемний предок був, до того ж був як ідеал діяльності. У цьому секрет міфологічного розуміння історичного часу. Формально майбутнє начебто обернене у минуле, але насправді ретроспективний ідеал є те належне та жадане, до чого прагне родова община. Але все ж таки людське життя поки що не поділене чітко на теперішнє і майбутнє. І ця обставина допомагає зрозуміти силу традиції, а як наслідок — панування циклічної моделі історичного часу. По-третє, оскільки міфологічний світогляд антропоморфний (відбувалося ототожнення природних сил з людськими, одухотворення їх), то неминуче формування анімістичної картини буття, тобто одухотворення усього суцього. Це олюднення природи є наслідком нерозчленованості буття на суб'єкт та об'єкт, а нероздільність людини і космосу, людини і природи означає, що у світогляді домінує світовідчуття.

Релігійний світогляд є більш пізньою та зрілою формою світогляду людства. В ній буття осягається іншими, ніж у міфі засобами. В релігійній свідомості вже чітко розділяються суб'єкт і об'єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини й природи і закладаються основи проблематики, яка стане специфічною для філософії. В релігії ідея відділяється від матерії і навіть протиставляється їй. Світ роздвоюється на духовний та тілесний, земний і небесний, природний і надприродний, до того ж земний світ починає розглядатися як наслідок надприродного.

У релігії виникає зовсім інший, ноуменальний світ, недоступний органам чуттів і розуму, а тому в об'єкти надприродного світу треба вірити. *Vira* і виступає головним способом осягнення буття. Релігія постулює світ ідеальних сутностей, що у практичному плані веде до обґрунтування пріоритету духу над тілом, необхідності турботи про душу з усіма наслідками для способу життя віруючих, які звідси випливають. Зв'язок із богом через *культ* та релігійну організацію (церкву) є критерієм наявності релігійного світогляду і належності до певної конфесії.

3. Філософія. Її предмет і функції. Історично третім типом світогляду є філософський (досл. «любов до мудрості»). Філософія як теоретичний світогляд поряд із наукою, мистецтвом, мораллю, правом як формами суспільної свідомості — одне з найважливіших надбань людської культури. Історично так склалось, що саме філософія була тією колицкою, з якої виростили і наука, і мистецтво, і мораль, і право і набули статусу особливих проявів людського духу та практики життєдіяльності людини і суспільства.

З'ясувати сутність філософії можливо через аналіз її головних функцій, до яких відносяться: світоглядна, гносеологічна, методологічна, інтегративна,

аксіологічна, критична. *Світоглядна функція* полягає в тому, що філософія – вчення про загальне в системі «людина – світ» – служить теоретичним підґрунтям світогляду, систематизує, розширює знання людей про світ, людство, суспільство, допомагає зрозуміти світ як єдине ціле і визначити у навколишньому світі місце людини. *Гносеологічна функція* філософії виявляється у розробці і виборі засобів і методів вивчення та зміни предметного світу або суспільства з урахуванням діючих законів та особливостей об'єкту. *Методологічна функція* дозволяє визначити напрямок наукових досліджень, орієнтуватися у різноманітності процесів і явищ, аналізуючи їх з певних теоретичних позицій. Філософські знання допомагають формувати методологічну культуру мислення вченого. *Інтегративна функція* полягає в об'єднанні практичного, пізнавального і ціннісно-орієнтованого досвіду життя людей. Це важлива умова збалансованого розвитку суспільного життя. У процесі суспільного розвитку або при реалізації складних наукових проблем люди відмовляються від застарілих поглядів та уявлень, стереотипів, цінностей, хибних світоглядних настанов. Філософія допомагає усувати помилки, звільнитися від застою, віджитих догм. Так реалізується *критична функція* філософії у системі культури. *Аксіологічний характер філософських знань* виявляється у допомозі людині визначити цінності і самоцінності життя, моральні принципи, гуманістичні ідеали. Це особливо важливо в умовах загострення глобальних проблем сучасності, коли актуальними стають світоглядні аспекти різних видів діяльності.

Необхідно звернутися до *основного питання філософії*. В історії філософії склалися і у певних модифікаціях перманентно повторюються так звані вічні проблеми. Що таке людина? Що таке природа, або ширше — Всесвіт? Який між ними зв'язок, залежність? Чи може людина пізнати себе, природу, суспільство? Які форми, методи, засоби пізнання? В чому відмінність явищ і сутності матеріального і духовного, ідеального світу? Який з цих двох світів є основою для виникнення й існування іншого світу? Чи вони незалежні один від одного? Що таке свобода? Чи є підстави для того, щоб людина і суспільство могли сподіватися на здобуття свободи? Що таке людські цінності — Істина, Добро, Мудрість, Гармонія? Що таке життя та смерть, яке їхнє ціннісне значення для окремої людини і суспільства?

Це далеко не повний перелік «вічних» філософських проблем. Розвиток суспільства, пізнання висуває нові й нові філософські проблеми. Під впливом нових знань і нових духовно-культурних та соціальних умов «вічні» філософські проблеми також вирішуються по-новому.

Щоб правильно зрозуміти специфіку предмета філософії, розглянемо таку сторону філософського осмислення дійсності. Будь-яка наука завжди досліджує ті чи інші явища дійсності (природи, суспільства, мислення) як об'єкти, тобто незалежно від пізнаючої людини (суб'єкта). Філософія ж вивчає світ і людину разом, всі здобуті знання вона обов'язково співвідносить із людиною. Філософія вивчає суб'єктно-об'єктні відносини. Тобто філософія намагається відповісти на такі питання: Що таке людина? Яке її місце у світі? Як складаються її

взаємовідносини з іншими людьми, з природою тощо? Спираючись на які принципи можна досягти максимального успіху в організації суспільного життя? У чому полягають критерії суспільного прогресу? На ці та багато інших важливих запитань може дати відповідь тільки філософія.

Тема 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

План

1. Філософія Стародавньої Індії.
2. Філософія Стародавнього Китаю.
3. Філософія Античності.

1. Філософія Стародавньої Індії.

Зародки філософського мислення Стародавньої Індії сягають глибокої давнини (2500-2000 рр. до н.е.). Зміст цього мислення відображають Веди, Брахмани і Упанішади. *Веди* – стародавні пам'ятники індійської літератури, написані віршами і прозою. До складу Вед входять:

- *Самхити* – чотири збірники віршованих гімнів на честь богів, молитов і заклинань;
- *Брахмани* – це своєрідні коментарі до текстів Вед, у яких особлива увага звертається на тлумачення одвічного смислу ритуалів;
- *Араньяки* – повчання для самітників, що стали на шлях знання;
- *Упанішади* – завершальний етап у розвитку Вед. Це загальна назва різних за своїм характером і обсягом трактатів релігійно-філософського плану.

Принципи, закладені у Ведах, Брахманах і Упанішадах, стали основою таких світоглядних систем: *брахманізм*; *бхагаватизм*; *буддизм*; *джайнізм*. При цьому слід зауважити, що буддизм і джайнізм офіційно не визнавали вищого авторитету Вед, але, все-таки, як свідчить історія, вони на них спирались, логічно випливали з них.

Засновники світоглядних систем Стародавньої Індії, залишили після себе *Сутри* (священне коротке керівництво до звичаєвого права, законодавства, ритуалу жертвування, домашнього життя і громадських обов'язків), у яких висвітлено суть їхніх вчень. І донині Сутри є предметом коментарів, доповнень і оновлення відповідно до потреб історичних умов.

Характерною особливістю стародавньоіндійського світогляду є те, що в ньому простежується органічний процес переходу від міфологічно-релігійного світогляду до філософії. Аналіз перших, власне вже філософських, систем *даршан* (даршан – найбільш поширений термін староіндійської філософії, адекватний старогрецькому терміну «філософія»), можна, наприклад, подати через такі школи, як йога, санкх'я, міманса, веданта, вайшешика, н'яя, чарвака-локаята. При цьому слід зауважити, що ці школи характеризуються неоднорідністю, а їх основою є ставлення до Вед. Ті даршани, які визнають авторитет Вед (санкх'я, н'яя, вайшешика, йога, міманса, веданта), називаються астіка. А ті, які не приймають авторитету Вед, називаються настіка (наприклад, чарвака-локаята).

Філософські ідеї *школи йога* виходять із своєрідного з'ясування питання про сутність відношення душі і тіла, духовного і тілесного. Сутність цього відношення (за йогою) у безперервному самовдосконаленні душі і тіла шляхом самозаглиблення людини у свій внутрішній світ, що реалізується через безпосереднє бачення і переживання.

Світогляд у *санкх'ї* базується на уяві, що в світі існують два самостійних начала: пракріті (субстрактна першопричина) і пуруша («Я», дух, свідомість). У філософському плані пракріті можна розуміти як першопричину світу об'єктів. Пуруша у *санкх'ї* пасивна, але наділена свідомістю, що становить її сутність. *Санкх'я* вважає, що Всесвіт виник завдяки впливу пуруші на пракріті. *Санкх'я* як філософська школа має свою систему категорій. Ці категорії є начало існування (наприклад, зір, слух, смак, розум, душа, дух і т.д.). І, звичайно ж, до складу категорій входять пракріті і пуруша.

Особливістю староіндійської філософської школи *міманса* є те, що вона визнає реальність зовнішнього світу і заперечує роль Бога у створенні цього світу. *Міманса*, виступаючи суперником буддизму у вченні про сутність світу, рішуче заперечує ідею нереальності, або ілюзорності світу, миттєвості його існування, пустоти або ідеальності його. *Міманса* вважає, що світ у цілому вічний і незмінний, він не має ні початку, ні кінця, хоча окремі речі в ньому здатні змінюватися, виникати і гинути. Визнаючи багатоманітність світу, *міманса* зводить її до декількох категорій, зокрема до такої, як субстанція. Субстанція (у розумінні *міманси*) – це основа всіх якостей, що існує у дев'яти модифікаціях: земля, вода, повітря, вогонь, ефір, душа (Атман), розум, час і простір. У вирішенні проблеми пізнання *міманса* стоїть на позиціях сенсуалізму. На особливу увагу заслуговує вчення *міманси* щодо зв'язку мови і мислення, слова і його значення. *Міманса* розрізняє вічні, незмінні звукові субстрати, слова і їх конкретні фонетичні вирази, здатні модифікуватись і змінюватись під впливом людини.

Стародавня індійська філософська школа *веданта* яскраво представляє об'єктивно-ідеалістичну систему. *Веданта* бере свій початок у вченнях Упанішад. Основою *веданти* є обґрунтування існування Брахмана (Бога), який є кінечною і єдиною основою буття. Людська душа (Атман) тотожна з Брахманом і його емпіричним втіленням. Брахман характеризується як єдність буття, свідомості і раю. Реальний світ – це сам Брахман у своєму емпіричному прояві. У більш пізньому своєму прояві *веданта* визнає за тілом і душею реальність їх існування. Філософська школа Стародавньої Індії *вайшешика* характеризується насамперед тим, що вона найбільш тісно (на відміну від усіх інших староіндійських філософських систем) пов'язана з природничо-науковими уявленнями тодішнього суспільства. Школа *вайшешика* займалась подальшою розробкою таких традиційних ідей філософії Стародавньої Індії:

1) розуміння світу як поєднання фізичних елементів – землі, води, світла, повітря і т.д.;

2) уявлення, що всі предмети і явища дійсності (включно із свідомістю і мисленням) є продуктами первинних атомів. За вченням *вайшешика*, все існуюче обіймають сім категорій: субстанція, якість, дія, загальне, особливе, притаманне, заперечення, або небуття. Основною категорією є субстанція, яка виявляє сутність речі. Свою теорію пізнання *вайшешика* будує на базі ідеї, що предметом пізнання є об'єктивно існуючий світ. Він пізнається через сприйняття, висновок, пам'ять та інтуїцію.

Оригінальність філософської школи *ньяя* виявляється в тому, що вона є вершиною староіндійської логіки і теорії пізнання. Логіка *ньяя* виникла в процесі узагальнення прийомів і методів публічних філософських виступів, які широко практикувались у Стародавній Індії. Щодо теорії пізнання *ньяя*, то вона виходить із принципу: знання відповідає об'єктивній дійсності, яка існує незалежно від суб'єкта пізнання. *Ньяя* вважає, що існує чотири джерела вірогідного пізнання: 1) чуттєве сприйняття; 2) логічний висновок; 3) порівняння; 4) словесне засвідчення авторитетів.

Серед філософських шкіл Стародавньої Індії виняткове місце посідає *чарвака-локаята*, яка не визнає авторитету Вед, не вірить у життя після смерті, заперечує існування Бога, оригінально визначає начала буття і сутність процесу пізнання. Вирішуючи вічну філософську проблему – смисл людського життя – *чарвака-локаята* вбачає сенс людського існування в щасті. А щастя розуміє як насолоду, що має добуватись через діяльність людини, людина сама має це щастя створити.

Основні особливості філософії Стародавньої Індії:

- 1) формування на базі міфологічно-релігійного світогляду;
- 2) своєрідність ставлення до Вед;
- 3) споглядальний характер і слабкий зв'язок з наукою;
- 4) розуміння духу як безликого, бездіяльного явища;
- 5) народження логіки;
- 6) побудова соціальної філософії на принципах етики страждань і щастя.

Однак, головною особливістю філософії Стародавньої Індії є те, що в ній сформульовано ідею активно-діяльної сутності, під якою розуміється єдність душі і тіла, духовного і тілесного, свідомості і матерії.

2. Філософія Стародавнього Китаю.

Становлення філософської думки у Стародавньому Китаї спостерігається вже в 7ст. до н.е. Про це свідчить зміст старокитайських трактатів: «І-цзін» («Книга перемін»), «Ші-цзін» («Книга пісень»), «Шу-цзін» («Книга історії») та ін. У цих книгах проглядаються такі філософські проблеми: про єдність і різноманітність речей; про дію протилежних сил в єдиній субстанції: про природну закономірність; про природність людської душі і свідомості.

Щодо розгляду цих проблем особливе місце у китайській філософії посідає вчення *Лао-цзи* (VI ст. до н.е.). Центральною проблемою філософії *Лао-цзи* є питання «дао». «Дао», за *Лао-цзи*, – це одночасно і всезагальний шлях, якого дотримуються всі явища і речі, і їхнє першоджерело, першооснова. Поряд із категорією «дао» у вченні *Лао-цзи* значне місце посідає категорія «де». Якщо «дао» – це всезагальний шлях, якому підкорені всі речі, то «де» – це конкретний шлях окремої речі або групи речей. Розробляючи категорії «дао» і «де», *Лао-цзи* вперше в історії філософії висуває проблему єдності сутності і якості та їх відмінностей. Завдання пізнання *Лао-цзи* вбачає у зведенні різноманітності речей до їх загальної єдності, що прихована в «дао». Філософські погляди *Лао-*

цзи містять у собі зразки наївної діалектики. Він завжди вказував на плинність, змінність речей і на їхню внутрішню суперечливість.

Іншу позицію займав видатний філософ Стародавнього Китаю *Конфуцій*, що також жив у VI ст. до н.е., точніше з 551 по 479 рр. до н.е. Загальновідомим є те, що Конфуцій не звертав уваги на вивчення та розробку загальнотеоретичних проблем. Всю свою увагу він зосередив на питаннях етики, бо цього вимагали історичні умови того часу. Свою етику він побудував на основі релігійно-філософських уявлень про навколишню дійсність. Етика Конфуція – це раціоналізована старокитайська релігійна мораль. В основу цієї моралі покладені принципи: 1) людяність (жень); 2) справедливість і обов'язок (і); 3) ритуальність (лі); 4) знання (чжи); 5) довіра (сінь). Центральним принципом моралі Конфуція є гуманність, яка й становить основу доброчесності. Бути «гуманним» – означає любити не стільки себе, скільки інших, на несправедливість відповідати справедливістю, за добро платити добром. Бути гуманним – означає вміти вчасно пожертвувати своїми інтересами.

Таким чином, філософія Конфуція – це яскраве відбиття тенденції до стабілізації в людських відносинах. Ця стабілізація досягається за рахунок ієрархії в пануванні і підкоренні, що здійснюється із вічного плину законів неба.

Відстоюючи міцну державну владу, Конфуцій завжди говорив, що правитель має божественну сутність. Цар, монарх, імператор, на його думку, – це "син неба". А воля неба поширюється і на суспільне життя. Суспільство має дотримуватись не законів природності, як говорив Лао-цзи, а вічних законів неба, носієм яких і є "син неба". Принцип підкорення, слухняності, покірливості та примирення є одним із головних у соціальній філософії Конфуція.

Важливу роль у розвитку філософії Стародавнього Китаю відіграла школа вільнодумця *Ян Чжу* (приблизно 395-335 р. до н.е.). Виступаючи проти конфуціанства, Ян Чжу захищав і розвивав вчення Лао-цзи. Ян-Чжу доводив, що віра в небо, в безсмертя душі та потойбічне життя ґрунтується на неуцтві. Він вчив, що життя – це буття, а смерть – небуття. З огляду на ці міркування, Ян Чжу вважав, що людина має керуватися законами природного реального життя. Метою життя, говорив він, є чуттєва тваринна насолода, бо саме ця насолода і є людським щастям. Ян Чжу пропагував етику розумного егоїзму, згідно з якою найдорогоціннішим скарбом у світі є людина, її життя.

На захист конфуціанства, проти вчення Ян Чжу виступив відомий старокитайський філософ-мораліст *Мен-Цзи* (372-289 р. до н.е.).

Протилежну конфуціанству позицію займала школа «*Фа-цзя*». Представники школи «*Фа-цзя*» заперечували існування надприродного світу і священність неба. Вони твердили, що в природі все відбувається без втручання потойбічних сил. Теоретик цієї школи *Сюнь-цзи* доводив, що доля людей залежить не від неба, а від них самих, від пізнання природи і використання її законів. У галузі теорії пізнання Сюнь-цзи відстоював і пропагував принцип сенсуалізму, відводячи при цьому велику роль у пізнання істини мисленню, логіці.

Сюнь-цзи виступав проти незаслужених привілеїв і вимагав, щоб мірилом суспільної значимості людини був не рід і не багатство, а особиста гідність, почуття обов'язку, освіченість.

Філософія Стародавнього Китаю знайшла свій подальший розвиток і досягла свого завершення у вченні видатного філософа і просвітителя Ван Чуна (27-97 р. н.е.). Основний твір Ван Чуна – «Критичні міркування» – присвячений критиці тодішнього суспільного ладу, існуючої соціальної системи. Ван Чун передусім відкидає вчення конфуціанства про священність неба, розглядаючи небо як природну частину безмежного Всесвіту, доводячи, що небо і земля мають єдину природу, єдине начало і єдине походження. Началом як неба, так і землі є субстанція «ці». Своєрідно вирішує Ван Чун проблему руху природи, вказуючи, що тілесність і рух тісно пов'язані між собою, що джерело руху знаходиться в системі об'єктивної реальності.

Розкриваючи природу людини, Ван Чун вказує, що життя і людина з'явилися на основі природної закономірності з єдиної субстанції – «ці». Людина, вважав він, як і всі живі організми, має життєву енергію, що породжується кровообігом. Поза тілом ніякої душі, ніякої життєвої сили немає. Для Ван Чуна характерна глибока віра в силу людського розуму, в його пізнавальні здібності. В теорії пізнання він відстоював позиції сенсуалістичного підходу, віддаючи належне і мисленню, оскільки за допомогою мислення можна так глибоко пізнати природу, що стане можливим передбачення багатьох явищ.

Отже, стосовно філософії Стародавнього Китаю слід зазначити, що у більшості філософських шкіл переважала практична філософія, яка була тісно пов'язана з проблемами повсякденної мудрості, моралі, пізнання природи і соціальним управлінням. Хоч ця філософія була малосистемна і в ній проявився слабкий зв'язок навіть з тими науками, які існували тоді в Китаї, однак за формою і методами постановки проблем ця філософія є широкомасштабним явищем, а по суті вирішення поставлених проблем - цінніснозначимою і гуманістичною.

3. Філософія Античності.

Основні риси античної філософії

- для античної філософії характерним є наявність різноманітних шкіл, течій, напрямків, ідеї яких стали джерелом виникнення майже усіх пізніших типів світогляду;
- антична філософія була, як правило, органічно зв'язана з наукою;
- для філософії стародавньої Греції визначальною є стихійна діалектика;
- оригінальність філософських ідей, самостійність філософського мислення взагалі;
- створення цілісної картини світу на основі уявлення про єдині начала буття (матеріальні і ідеальні).

Докласична антична філософія

Натурфілософія Мілетської школи. Виникла в VI ст. до н.е. в м. Мілеті, була одним з осередків іонійської філософської традиції. Основними

представниками були Фалес (625-547 рр. до н.е.), Анаксимандр (610-546 рр. до н.е.), Анаксимен (588-525 рр. до н.е.).

Вчення мілетців про природний початок світу протиставляється міфологічним уявленням про створення світу богами з хаосу. В спробах визначити першопочаток ці філософи повністю ще не відмежувалися від міфологічної традиції використовувати чуттєво-наочні образи, тому зовні їх тексти нагадують міф, а не аналітичну систему понять. Уподібнення першопочатку особливій природній стихії, що доступна чуттєвому сприйняттю (це: вода — Фалес, повітря — Анаксимен), продовжує традиції саме міфологічного опису. Проте вже у Анаксимандра поняття про «апейрон», який не дається безпосередньо чуттям, а може бути досягнутий лише розумом, є кроком до суто поняттєвого відображення світу. Апейрон, однак, ще не уявляється як поняття взагалі, він визначається як найменша частинка, першоречовина, яка з причин мікроскопічності своїх розмірів не може бути відчутною.

Визначальна тенденція цієї школи — намагання знайти невидиму простим оком єдність у видимій багатоманітності речей. Ця єдність може бути опанована тільки розумом. Причому вона розглядається як завжди існуюча в безмежному Космосі. Першопочаток породжує всю багатоманітність речей, обіймає все існуюче, оформляючи його в упорядкований Космос, і керує рухом та розвитком Космосу. Перші філософи Стародавньої Греції визначили фундаментальну філософську проблему виникнення порядку, Логоса з Хаосу. Існування Логосу поряд з Хаосом суперечить визначенням цих термінів. Вирішення даної суперечності здійснено Гераклітом завдяки створенню першого вчення про розвиток, зміни в світі через боротьбу протилежностей.

Філософія піфагорійців. Найчастіше називається «піфагореїзм». Така назва походить від імені засновника — Піфагора (VI ст. до н.е.). Спочатку піфагорейство виникло як релігійний рух, що сформувався у релігійну громаду в місті Кротон (південна Італія — колонія Греції). Найбільш відомими піфагорейцями були Філолай, Еврит, Архіт, Алкмеон. Поштовхом до створення власної філософської системи було вирішення проблеми взаємозв'язку Порядку і Хаосу, яке відрізняється від традиції Мілетської школи. Основою вирішення цієї проблеми, як і у мілетців, була ідея протилежностей, спочатку єдиного та множинного, потім межі та безмежного (або ж оформленої та неформованої речовини). Внаслідок змішування, поєднання протилежностей — безмежного та межі — утворюються усі речі, які ототожнювалися піфагорейцями з числами. Піфагорейці вважали, що тільки математика може дати знання законів Космосу (1 — це точка, 2 — лінія, 3 — площина, 4 — тіло тощо). Знаходження числових закономірностей світу готувало народження суто ідеалістичної філософії. Таблицю множення, теорему Піфагора і т.ін. піфагорейці розглядали саме як доказ їхньої теорії світу.

Елейська школа. Виникла в м. Елеї на півдні Італії у VI-V ст. до н.е. Головними її представниками були Ксенофан, Парменід, Зенон Елейський, Мелісс Самоський, Горгій. На відміну від мілетської та піфагорейської традицій розглядати дійсність як єднання протилежностей елеати аргументовано

критикують всі вчення, де визнається рухома, мінлива першооснова речей. Елеати обґрунтовують поняття про незмінну сутність істинного буття, позірність усіх помітних змін та відношень між речами, бо в іншому випадку будь-яке вчення про ту чи іншу річ стає простою марою, жодне знання не є опорою ані в теорії, ані в практичному житті. Елейська школа вперше розрізнила мислення (і мислиме буття) та чуттєві дані (і буття, що сприймається чуттєво), виділила буття як поняття про дійсність. Завдяки цьому вперше був здійснений поділ між поняттям і тим, що воно позначає, поняття стає окремим предметом дослідження. Елеати змогли сформулювати поняття єдності, єдиного буття як неперервного, незмінного, неподільного цілого, однаково присутнього в усіх елементах чуттєво даної дійсності. Поняття «буття» стало одним з головних для класифікації відомої дійсності, для побудови перших логічно обґрунтованих систем знання за принципом поєднання відомих уявлень у висловлювання, які не суперечать одне одному. Здійснені перші спроби аналізу понять, що використовувалися філософами, призвели до відкриття феномену обмеженості, суперечливості понять. Так, відомі апорії Зенона засвідчили, що поняття «єдине — множинне», «обмежене — необмежене» та інші неспроможні відобразити дійсність, яку за своїми визначеннями вони повинні відображати. Завдяки цьому відкриттю постала проблема створення нових понять, більш придатних для пізнання Космосу. Передусім — це проблема відображення засобами логіки зміни, руху, процесів.

Філософія Емпедокла і Анаксагора. Емпедокл із сицилійського міста Агрігента (близько 490-430 рр. до н.е.) і Анаксагор із малоазійського міста Клазомени (близько 500-428 рр. до н.е.) першими здійснили поєднання уявлень про різноманітність та багатомірність дійсності з уявленнями про єдине буття.

Атомізм Левкіппа і Демокріта. Філософія Левкіппа (прибл. 500-440 рр. до н.е.) вперше поєднує поняття «буття» з поняттям «першоелемент» у понятті про атом — неподільну частинку, яка рухається в порожнечі. Про Левкіппа не зберіглося майже жодних відомостей, однак про Демокріта, його видатного учня, існує досить велика кількість суперечливих фактів. Діяльність Демокріта (460-370 рр. до н.е.), за свідченнями античних авторів, була спрямована на розвиток вчення Левкіппа. Тому вчення про атомізм розглядається як теорія Левкіппа — Демокріта. Атоми рухаються і утворюють найрізноманітніші з'єднання, які сприймаються людьми як різні речі, процеси, що виникають і зникають. Але це розмаїття, стверджує Демокріт, удаване: немає різних речей, процесів, є лише різні з'єднання одних і тих самих атомів.

Якісно новим для античної філософії є поняття «нескінченності», «незнищеності» Космосу, в якому існує багато різних світів. Ці світи не відрізняються істотно від світу, в якому ми безпосередньо живемо. Розуміння дійсності в уяві Демокріта підпорядковане принципіві необхідності. Ця необхідність абсолютна настільки, що не визнає навіть теологічної її інтерпретації: «Боги не потрібні Космосу». Виявлення причин і наслідків, які простягаються у нескінченний ланцюг, і є, з погляду Демокріта, головним предметом пізнання. Там, де виникали питання про можливість, випадковість,

Демокріт вбачає проблему пошуку невідомих причин. Так, його концепція ейдосів — чуттєвих образів, виявляє себе як спроба знайти причину розбіжностей між поняттям про атомарну будову Космосу і чуттєвими даними. Ейдоси виникають як проміжне утворення між об'єднанням атомів (конкретною річчю) і відповідним органом чуття людини.

Філософія софістів. В античній софістиці дуже важко знайти цілісну концепцію чи течію, вона має розмаїття вчень, поглядів різних її представників. Однак й спільною ознакою можна чітко визначити суспільне становище софістів. Розквіт софістичної філософії відбувся у період Пелопонеської війни (431-404 рр. до н.е.). Найбільш відомими із старших софістів визнають Горгія, Протагора, Гіппія, Продіка, Антифонта. Горгій (прибл. 483-373 рр. до н.е.). Висунув три найвідоміші тези: 1) нічого не існує; 2) якщо щось існує, то його неможливо пізнати; 3) у випадку, коли ми можемо щось пізнати, неможливо ці знання передати чи пояснити іншій людині. Докази цих тез будуються на чіткій логічній фіксації визначень понять. Уся конструкція базується на прийнятті відповідного положення, з якого виводяться висновки, що суперечать розповсюдженим поглядам.

Горгій досить чітко вирізняє значення слів, використовує зміни значень у різних контекстах. Ця маніпуляція мовою, її логічною і граматичною структурою характерна для всіх софістів.

Протагор (481 -373 рр. до н.е.). Відомий як один з найбільш популярних учнів Демокріта. Відстоює традиційний для софістів релятивізм. Є автором знаменитої тези: «людина є мірою усіх речей, існуючих — що вони існують, неіснуючих — що вони не існують». Найбільш відомими молодими софістами були Фразімах, Критій, Алкідам, Лікофон, Полемон. Практична розробка проблем риторики, граматики, логіки стала для них домінуючою, бо софісти усвідомлювали свій обов'язок саме як вчителі, наставники молоді.

Практичне спрямування школи софістів призвело до розмежування в античній філософії течій практицизму та споглядання, усвідомлення суті буття.

Класична антична філософія

Філософія Сократа. Остаточне усвідомлення місця філософії у суспільстві було здійснене Сократом (469-399 рр. до н.е.). Він першим прийшов до висновку, що філософія — це діяльність щодо усвідомлення, осмислення та визначення відношення людини до дійсності. Філософ — людина, яка змінює своє відношення до світу відповідно до змін обставин буття. Сократ рішуче повертає філософські дослідження від вивчення Космосу, природи до людини як духовної істоти. «Пізнай самого себе» — такою є головна теза сократівського філософствування. І таке знання можна здобути в практичній зустрічі умів. Сократ принципово відмовляється від записування своїх думок, вважаючи дійсною сферою знання, мудрості живу бесіду з опонентами, живу полеміку. Саме він ввів поняття «діалектика» (вміння вести бесіду, сперечатися). Розкриваючи проблему людини, він порушував питання про такі характеристики, як «мужність», «розсудливість», «доброта», «краса» тощо. Суперечності у відповідях співрозмовників, що їх виявляв Сократ, свідчили про

неможливість звести загальний зміст понять до їх конкретно-індивідуальних проявів. Відкривши неможливість існування загального як конкретного та індивідуального існування («краси» взагалі поряд з красивою дівчиною, вазою, краєвидом, свинею і т.д.), Сократ фіксує нову для філософії проблему, визнаючи: «Я вічно блукаю і не знаходжу виходу». Філософія Сократа — своєрідна межа в історії античної філософії. У всіх досократівських мислителів («досократики») світ виступає у вигляді цілісності, яка підпорядковує собі людину — «одну» з частинок Космосу. Сократ же вирізняє людину, визначаючи предметом філософії відношення «людина — світ».

Платон. Платон (427-347 рр. до н.е.) — перший з античних філософів, чії твори збереглися. Учень Сократа, Платон у 397 р. до н.е. заснував у Афінах філософську школу, відому під назвою Академія (тому що вона розташовувалася в парку, присвяченому міфічному героєві Академу). Свої праці він писав у вигляді діалогів.

Платон свої головні зусилля зосереджує на вирішенні відкритої Сократом проблеми існування загального («краси» взагалі, «мужності», «добра» тощо). Він не мав сумнівів у існуванні загального, але як воно саме існує — нікому ще не відомо. Припустивши існування реальних предметів, Платон розглядає загальне як ідеальний предмет, ідею. Ідеї, що внаслідок своєї досконалості виявляють себе як еталони, справжня реальність, вони є первинними стосовно конкретних речей. А конкретні речі є копіями ідей. Таким чином, чуттєво даний світ конкретно-індивідуальних речей є відбитком загальних речей. Отже, речі повсякденного світу є спрощеним варіантом іншого світу, більш досконалого — ідеального. Здатністю до безпосереднього контакту з ідеями наділена людська душа, яка після смерті тіла відділяється від нього і повертається до безтілесного царства ідей, бо для існування тіла і душі повинна бути відповідна ідея, яка керує процесами в дійсності. Душа, з'єднуючись із тілом, втрачає свою ідеальність (відповідність ідеї), забуває все, що споглядала у світі ідей. Але у відповідному стані (у сні, коли душа не залежить від тіла) вона здатна пригадати забуте. Тому в теорії Платона пізнання, під час якого формуються загальні поняття (про будинок взагалі, добро взагалі, трикутник взагалі), є процесом пригадування. Платон першим увів у філософію поняття матерії, яке в нього позначає небуття, ніщо. Матерія — це те, чого не існує. Завдяки введенню даного поняття йому вдається узгодити в своїй теорії існуючу реальність з тією, яка була до неї.

Усі свої дослідження природи, суспільства, пізнання, мислення Платон підпорядковував принципіві визначення міри прояву ідей в конкретних речах, де фіксація загального визначення ідеальної конструкції займала головне місце. Він шукає ідеальну державу, ідеальний метод пізнання тощо, розглядаючи реальність як прояв ідеального. Тому саме з Платона починає формуватись усвідомлена процедура здійснення послідовної дедукції.

Арістотель (384-322 рр. до н.е.). У 17-річному віці прибув до Афін, став учнем Платона. Згодом він стає учителем сина македонського царя Філіпа II Александра. Арістотель визнається першим, хто здійснив систематичне дослідження праць попередніх мислителів. Тому його називають першотворцем

історії філософії. Найбільшу частину своїх праць він присвячує проблемам метафізики — науки про суще. Становлення Арістотеля як філософа відбувалося шляхом вирішення проблем, що виникали під час осмислення надбання його вчителя Платона.

Критика Арістотелем Платона навіть у суспільній свідомості набула істотного значення у вигляді афоризму: «Платон мені друг, але істина — дорожка». Аналізуючи проблеми платонівської філософії, він усвідомлює, що причина, сутність речей, загальне не може існувати окремо від одиничних речей.

Вирішення цієї фундаментальної проблеми здійснене Арістотелем шляхом розвитку поняття «матерія». Він розуміє матерію як пасивний «матеріал» буття і тому вона може тільки мислитися. Матерія безпосередньо причетна до спричинення кожної речі, дана в чуттях річ завжди існує в якомусь матеріалі, а ідеї, поняття не мають матеріальності. Реальне ж існування матеріалу дійсності відбувається тільки у конкретних формах. Отже, безпосередньою причиною речі може бути форма. Форма реально існує тільки в тому чи іншому матеріалі — матерії, але не залежить від того, яка саме матерія оформлена. Тому форма визначається як сутність усіх речей, вона незмінна, вічна, цілком подібна до платонівських ідей, тільки не існує відокремлено від матерії (форма лише незалежна від конкретної матерії). Таке вирішення проблеми загального та індивідуального породжує нову філософську проблему: яким чином матерія і форма поєднуються у кожному конкретному випадку? Цю проблему Арістотель вирішує шляхом залучення понять «можливість» і «дійсність». Матерія постає носієм можливостей, а форма — дійсності. Таким чином, матерія у Арістотеля залишається поняттям про небуття, як це було у Платона. Виявлення причини усього сущого наводить Арістотеля на думку, що існує форма побудови усіх інших форм. Форма, котра будує усі інші форми, називається Арістотелем «формою форм». Ця форма форм визначається як першодвигун, незалежне від матерії існування форми, вона цілком логічно визначена божественною формою.

Саме знання форм побудови інших форм дає людині знання сутності речей. Досліджуючи властивості людини, він наголошує на універсальній властивості будувати завдяки мисленню будь-які форми руху (тобто форми побудови інших форм). Так він створює підвалини нової науки про форми мислення — формальної логіки. Арістотель фіксує перші закони і правила логічного мислення. Йому належать класичні формулювання логічного закону протиріччя, закону виключеного третього. Ним створена перша теорія логічного силогізму.

Здійснюючи свої наукові дослідження явищ природи, Арістотель скрізь шукає форму, яка призводить до появи тих чи інших речей. Розглядаючи проблеми суспільства, Арістотель керується цією ж методологією. Він вважав, що вирішення суспільних проблем можливе лише після пізнання форм, що породжують ці проблеми. Поступово ним визначаються поняття про процес побудови держави, суспільства, що в завершеному вигляді стає теорією світової держави. Саме цю теорію використовував його учень Александр Македонський.

Посткласична антична філософія

Давньогрецький скептицизм. У розвитку філософії після Арістотеля відбулися досить глибокі зміни, пов'язані з кризою демократичного суспільства, розповсюдженням диктаторських режимів у всьому еллінському світі. Коло інтересів освіченої частини грецького суспільства звужується, під впливом трагедії теорії світової держави Арістотеля відбувається замикання на питаннях приватного життя особи, правил приватної моралі. З III ст. до н.е. до I ст. н.е. існує скептицизм як філософське вчення, що піддає сумніву саму можливість достовірного пізнання об'єктивного світу. Найдовершенішою формою скептицизму досяг у вченнях давньогрецьких філософів Піррона, Енесідема, Агріппи, Секста Емпірика. Вони дійшли висновку, що марні спроби знайти остаточно встановлену істину свідчать про неможливість вирішити це завдання взагалі.

Античний скептицизм постійно закликає слідувати тому, до чого нас ваблять відчуття та почуття (їсти, коли відчуваєш голод), дотримувати закони та звичаї країни, де живеш, займатися певною діяльністю, якщо вона приносить тобі користь. Скептицизм констатує підкорення, "розчинення" індивіда як тілесної істоти у суспільно-історичному світопорядку тією мірою, в якій людина залишається природною істотою і тому мусить їсти, спати, вмирати... Разом з тим є внутрішній світ особистості, в якому людина (хай і обмежено) виявляє свою непідвладність зовнішнім обставинам. Звідси і позиція можливості відгородитися від світу зовнішньої необхідності і втечі від нього у внутрішній, духовний світ — *атараксія*.

В цілому скептицизм був спрямований проти догматичного трактування формальних законів мислення, розвивав уявлення про відносність людського пізнання.

Епікурейство. Епікур (341-270 рр. до н.е.) заснував філософську школу в Афінах, використовуючи головні положення філософії Демокріта. Водночас Епікур створює зовсім нову атомістичну теорію. Відмінність полягає в тому, що у Демокріта рух атомів здійснюється у порожнечі виключно за законом падіння тіл під власною вагою, у Епікура — поряд з дією закону падіння з'являється ще один чинник — атом виявляє властивість «самочинного відхилення» від лінії необхідності.

Сенс своєї ідеї про самочинне відхилення атома від лінії необхідності Епікур вбачає в основному правилі мудрості — вміти відхилитися від незадоволення, страждань. Тут слід звернути увагу, що йдеться саме про відхилення від страждань, а не про гонитву за задоволенням бажань. Гонитва за бажаннями завжди приносить свою протилежність — невдоволеність.

Епікур вбачає в теорії світу ідей Платона, вченні про перший двигун Арістотеля дію надприродних сил, які не залишають місця випадкові, свободі волі людини. Якщо боги існують, то вони живуть у просторах між світами і не втручаються у земні справи.

Послідовно дотримуючись атомістичної теорії, Епікур робить висновок, що душа людини — тілесна. Смерть тіла є смерть душі, бо сутність душі — рух атомів у тілі. Відповідно до такого розуміння людини, її суб'єктивних властивостей він розробляє послідовно сенсуалістське вчення про пізнання. Світ

пізнається за допомогою мислення та чуттів, між якими немає великої різниці, бо і чуття, і мислення спричинені рухом атомів. Критеріями істини визнаються чуттєві сприйняття (витікання образів, викидів з речей), поняття (або загальні уявлення, тотожні спогадам).

Епікур створює життєствердуючу етику, яка за своїм спрямуванням оптимістична і утилітарна. Моральне життя потребує дотримання міри в усьому. Ідеал — у задоволенні природних, а не надуманих бажань. Справедливість у тому, щоб не шкодити іншому і не зазнавати шкоди від іншого. В основі взаємозв'язків людей лежить особиста вигода, що розповсюджується і на безкорисливу дружбу. Мудрість (філософія) не тільки дає знання, а й духовну насолоду. Мудрець — не безтурботний пустельник, що відійшов від життя, а знавець життя, який піднявся над буденністю, здатний виявляти свою волю.

Епікуреїзм досить широко впливав на свідомість мислителів наступних етапів еллінської епохи, зокрема Риму.

Стоїцизм багато в чому був протилежним епікуреїзму. У фізиці стоїки (Зенон з Кітіону, Клеанф, Хрисипп — при бл. III ст. до н.е.) повертаються до поняття першоречовини, використовуючи вчення Геракліта про вогонь як первинну стихію, з якої все походить. У світі панує невблаганна необхідність, вчать стоїки, і немає можливості протистояти їй, тому людина цілком залежить від процесів, що відбуваються у зовнішньому світі, природі взагалі. Проте слід уважно вивчати природу і її процеси. Хоча вивчення природи не здатне завадити сліпій необхідності, воно уможлиблює, знаючи причини подій, підкорятися їм так, щоб найменше страждати.

Пневма, дух, дихання, правогонь розливаються у світі, створюючи усе: тварин, людей, застигають у неорганічних тілах. Але правогонь — вже не сліпа стихійна сила (як це було у вченні Геракліта), а художньо-творча, тотожна ідеї Платона, яка розумно створює Космос, керує ним. Тому правогонь — це і провидіння, фатум, доля. Космос, знов як у перших філософів, розуміється єдиним організмом, єдиним тілом. Це тіло живе, воно побудоване з різних функціональних частин, пронизаних пневмою. Ззовні Космос має форму кулі, в якій все відбувається необхідно і цілеспрямовано, інакше Космос розпадеться і стане мертвим. Відповідно для кожної частинки Космосу є своє місце. У випадку, коли частинка не виконує своєї функції, Космос її руйнує, використовуючи елементи, з яких складалась ця частинка, для побудови нової.

Узгоджено зі вченням про Всесвіт розроблено відповідну етику. В етиці стоїки також протилежні епікуреїзмові, насамперед у питаннях про розуміння мети життя, свободи волі. Для стоїків доля, фатум — незаперечна істина, а свобода розглядається як ухиляння від законів Космосу, тому — неможлива. Дії людини різняться лише за тим, яким чином — добровільно чи за примусом — відбувається невідворотна необхідність. Доля веде і того, хто добровільно підкоряється, і силоміць притягує того, хто без розсуду опирається. Мудрець (філософ) це той, хто любить свій фатум, а тому справді вільний, бо діє за необхідністю. Таке розсудливе життя, смиренне перед необхідністю, вгамовує афекти (пристрасті), дарує щастя.

Саме стоїки запропонували термін «логіка», який сьогодні загальнозживаний. Вони розуміли за ним словесний вираз чуттєвих даних про зовнішній світ, уявлення та загальні поняття. Логіка стоїків була спрямована на аналіз відношень, які панують у свідомості та мисленні. Стоїцизм, поряд із скептицизмом та епікуреїзмом, був одним з найвпливовіших напрямів філософської думки античності у період заснування та розпаду світової держави Александра Македонського.

Посткласична антична філософія у Стародавньому Римі

Римський епікуреїзм. Одним з перших вчень, яке проникло до Риму, було епікурейство. Це відбулося приблизно в II ст. до н.е. Легкість, з якою вчення Епікура прижилося в Італії, пояснюється тим, що для розбагатілих римських аристократів — еліти суспільства — новітня філософія асоціювалася з гедонізмом (вченням, згідно з яким найвищим благом і метою життя є насолода). Те, проти чого боровся Епікур, стало основою розповсюдження його вчення.

Першою школою епікуреїзму в Римі стала школа Сірона та Філодема поблизу Неаполя. Якщо Сірон залишається у відносному затінку (кількість згадувань про нього незначна), то Філодем — дуже відома персоналія у філософії. Цілий ряд його праць було відкрито під час розкопок Геркуланської бібліотеки, засипаної попелом під час виверження Везувія у 79 р. н.е.

Дуже відомим послідовником епікурейства в Римі був Тит Лукрецій Кар (I ст. до н.е.). До нас дійшла повністю його поема «Про природу речей», у якій він детально розробляє атомістичну концепцію. В цілому вчення Лукреція лише зовні схоже на систему Епікура. Лукрецій, як і Епікур, вважає, що людське щастя має двох головних ворогів: страх перед загробною відплатою і перед Богом. Перший впливає з віри у безсмерття душі. Причина його полягає у незнанні. Тому філософія повинна звільнити людину духовно, через просвітництво. З другим страхом складніше. Лукрецій не заперечує існування богів, а лише вчить, що вони не можуть втручатися у життя людей. Обґрунтовував він цей погляд атомістичною теорією побудови світу. Ця теорія пояснювала всі явища природи, зокрема і богів, які складаються з особливих найтонших атомів і знаходяться між світами як сили їх відродження, створення.

Самоусунення від політичного життя у Епікура змінюється пропагандою активного політичного життя особи у Лукреція. Для Лукреція, на відміну від Епікура, головним філософським вченням є не етика, а фізика — пояснення природи. Людина, яка знає загальні природні закони, завжди знайде своє місце у суспільстві.

Стоїцизм у Стародавньому Римі. Із самого початку стоїцизм стояв осторонь від класичних форм грецької філософії. Більшість стоїків були вихідцями з колоній, а не з метрополії. Проникнення стоїцизму в Рим відбувалося водночас із його еллінізацією, тобто поверненням до традицій Платона, Арістотеля. Провідну роль у цьому відігравали Панетій (прибл. 185-110 рр. до н.е.) та Посідоній (135-51 рр. до н.е.).

Найбільш відомим стоїком був Люцій Анней Сенека. Життя Сенеки сповнене суперечностей. Він закликав до бідності та смиренності, проте сам жив

хабарями, накопичивши великі скарби, вважався найбагатшою людиною Риму, за що, після викриття Нероном, був змушений покінчити життя самогубством.

Суперечливість його філософських поглядів та реального життя знайшла відображення і у його вченні. Космогонічні погляди Сенеки були дуже близькими до попередніх вчень. Як один з учнів Посідонія, він засвоїв його вчення про душу, при цьому посиливши тенденцію розподілу душі. Душа має тілесність і духовність, постійно переживає внутрішню боротьбу протилежних тенденцій: прагне до спокою і боротьби, до добра і зла тощо. Протилежність ряду тверджень Сенека не пояснює, а лише фіксує.

Аналогічний підхід він здійснив і до роз'яснення поняття «Бога», який виступає як вогонь (пневма) і як творча сила (батько). Водночас Бог не владний над матерією, проте коли світ дійде до стану істинного буття, то він стане божественним, а коли світ відходить від істини, то Бог знищує його у світовій пожежі.

Людська природа (у своєму виникненні) чиста і непорочна. Але тіло стає в'язницею душі. Душа, необтяжена тілом, — вільна, тому істинна насолода душі можлива лише поза тілом. Усі люди рівні, їх душі здатні до звільнення. Проте сам Сенека вважає раба рабом по-суті, а будь-яку працю, де затрачуються фізичні сили, — принизливою для вільної людини. Така праця підкоряє душу тілові.

Філософія Сенеки є своєрідним підсумком розвитку елліністичної філософії, хоча і не завершує її. Дане вчення увібрало в себе безліч суперечливих тверджень про світ, констатує кризу античного типу філософствування. Теоретично цей крок до подолання кризи філософських систем був зроблений на шляху виникнення християнства.

Римський еkleктизм. Процес розповсюдження філософських знань у Стародавньому Римі характеризується могутніми процесами зближення філософських вчень та шкіл. Вони почалися ще у Греції приблизно в II ст. до н.е. Теоретичною підвалиною цього явища став скептицизм, який проголосив, що всі філософські школи мають рівне право на існування, тому що всі вони неправильні. Скептики на цей час були домінуючою течією у Академії, мали значний вплив на свідомість співвітчизників. Саме в умовах Риму, коли різні течії, які виникали історично в різний час, але прийшли одночасно як рівні між собою, почався процес зближення та взаємопроникнення різних напрямів філософії. Цьому сприяло те, що римляни самі не належали до родоначальників тієї чи іншої школи і мали змогу споглядати суперечності різних напрямів неначе збоку. Недаремно більшість тих, хто сповідував еkleктицизм, були не філософами, а державними діячами, ораторами, діячами мистецтва.

Найбільш відомим римським еkleктиком був Марк Туллій Цицерон (106-43 рр. до н.е.), славетний оратор та політичний діяч, який здобув філософську освіту. В Греції він відвідував диспути провідних філософів різних напрямів. Пізніше Цицерон написав ряд філософських праць, в яких намагався зробити популярний навчальний посібник для римських громадян, котрі вивчали основи різних філософій. Йому належить заслуга створення філософської термінології латиною.

Неоплатонізм. Розбудова Римської імперії супроводжувалася дуже сильними змінами у свідомості людей того часу. Посилювалося тяжіння до суто релігійного способу самоусвідомлення. Це відбилося і на філософії III-IV ст. н.е., яка дедалі більше набувала рис теософського вчення.

Неоплатонізм виникає в античній філософії як остання спроба синтезувати уявлення про Космос та людину в одне вчення, переважно на підставах платонівської філософської традиції. Плотін, Порфирій, Прокл — найбільш відомі представники цього завершального в античній філософії напрямку думки.

Неоплатоніки конструюють вчення про ієрархічність будови Дійсності. Основою буття є божественне, але безособове, на відміну від прийнятого у християнстві.

Душа людини неречовинна, безтілесна, вона пов'язана не тільки з тілом, а й з божественною душею. Мета земного життя — звільнення від тілесності, чуттєвості через вдосконалення морального життя і наступного після смерті злиття з божеством. Саме в неоплатонізмі вперше проводиться ідея тріадичного, низхідного розвитку будь-якого предмета, навіть Бога. Це перебування в собі — вихід з себе — повернення в себе. Найбільш детально цю ідею опрацював Прокл, тому його визнано християнською церквою святим.

Ідеї неоплатонізму про існування ідеального світу, про втілення ідеї в матерію, про безсмертя душі, про пантеїстичний зв'язок божественного та світського не загинули разом з розпадом античного суспільства. Вони мали значний вплив на християнську теософію Середньовіччя та на філософію доби Відродження і Нового Часу.

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

План

1. Формування середньовічної філософської парадигми.
2. Християнсько-середньовічна патристика.
3. Середньовічна схоластика. Реалізм і номіналізм.
4. Нові тенденції у схоластичній філософії: Роджер Бекон і Дунс Скотт.
5. Специфіка філософії епохи Відродження.
6. Гуманізм філософії епохи Відродження.
7. Натурфілософія та соціальні ідеї епохи Відродження.

1. Формування середньовічної філософської парадигми.

Філософська думка середніх віків формувалась в період зародження і розвитку феодальних відносин (V–XIV ст.), якщо антична філософія за своєю суттю була космоцентрична (визначною реальністю для неї була природа, Космос), то середньовічне мислення характеризується теоцентричністю (від грец. «теос» – Бог).

Утвердження християнства в якості панівної релігії привело до такого бачення реальності, яка створена за образом і подобою духу. На цьому підґрунті і починається формуватися середньовічна філософія, ідейно-світоглядним змістом якої є духовно-ідеальне тлумачення реальності. Оскільки ж найдосконалішим духом є Бог, то теологія підноситься за цих умов до найголовнішого знання, якому підпорядковані всі інші види знання. В умовах релігійного диктату філософія була оголошена «служницею богослов'я», і за допомогою свого раціонального апарату повинна була утверджувати основні положення християнства.

Характерними рисами світогляду цього часу є: по-перше, *теоцентризм*. Це означає, що активне творче начало якби щезає з природи і передається Богу, який стоїть над природою. Істинними буттям володіє тільки Бог: він вічний, незмінний, ні від кого не залежить і є джерелом всього існуючого. Ключем до істинного пізнання є віра. Віра не може бути готовим знанням, яке можна передати іншому, воно потребує власних духовних зусиль.

По-друге, в середньовічному світосприйнятті ідея духовності, яка пов'язана не тільки з богом. Вперше в історії людства середньовіччя відкриває людину, як особистість, як насамперед духовну, а не природну істоту.

На перший план релігійного світогляду виходять протиріччя в морально-етичній сфері. Людина сприймається як зосередження протиріч, що існують в світі – між земним і небесним, між тілом і душею, між гріхом і святістю. З однієї сторони – людина вінець Божого творіння, з іншої – зло в світі йде від людини, людина – створіння в якому сидить диявол.

Одним з найбільших надбань релігійного світогляду була ідея індивідуального безсмертя, одноразовості, і тому, самоцінності людської особистості. Вперше в людській історії ставиться питання про сенс життя.

По-третє, для середньовічної свідомості світ сприймається як двоїсте буття, справжній і несправжній світ. Цей поділ проходить через всю середньовічну філософію.

У цілому, філософії середньовіччя притаманні такі риси:

- Засилля в усіх сферах життя релігії;
- Схоластика як спосіб філософствування;
- Теоцентризм;
- Переважання ідеалістичних напрямків у філософії;
- Слабкі паростки матеріалізму.

2. Християнсько-середньовічна патристика.

Починається середньовічна філософія періодом так званої «*апологетики*» (від грец. «апологія» – захист), представники якої виступали з обґрунтуванням і захистом християнства проти античної філософії. Затверджується ж період становлення і утвердження середньовічно-християнської філософії так званою «*патристикою*» (від лат. «патер» – отець), періодом формування найавторитетнішими християнськими мислителями – «отцями церкви» – вихідних принципів середньовічної християнської філософської думки.

В цей період треба було систематизувати християнське віровчення, обґрунтувати і роз'яснити його догми. В першу чергу, це торкалося найскладнішої догми про Трійцю, про триєдність божественної сутності. Найвидатніші з цих ідеологів віри пізніше були названі отцями християнської церкви. Серед них виділяються Григорій Богослов (Григорій Назіанзін) (330 – 390 рр.), Василій Великий (330 – 379 рр.), Григорій Ніський (325 – 394 рр.), Аврелій Августин Блаженний (354 – 430 рр.).

Найвідоміший серед отців західної церкви був *Августин Блаженний*, який систематизував християнський світогляд, спираючись на принципи платонізму. Протиріччя людської історії – ось ті проблеми, які цікавили його понад усе. Етична проблема займає головне місце. Це споріднює вчення Августина, з одного боку, з філософською традицією елліністичного періоду, а з другого – з майбутньою екзистенціонально - гуманістичною філософією.

Щодо проблеми стосунків людини і Бога, то Августина найбільше цікавило питання про гріховність людини перед Богом, причини і наслідки первородного гріха Адама і Єви. Гріх набуває в нього всесвітнього значення. Зло у світі, за Августином, – не помилка творця. Бог не відповідає на нього. Зло – це вільний вибір людини і вона несе за нього відповідальність. Джерело зла від свавілля людини, вона протиставила волі Бога свою людську волю. Зло виявляється у повстанні людини проти Бога, створіння проти творця. Оскільки Бог не творив зла, то воно не має справжньої реакції, тобто воно не існує само по собі. Зло – це лише відсутність, нестача (спотворення) добра.

Бог як вихідний і кінцевий пункт людських суджень і дій становить основу вчення Августина. Філософ систематизував християнське віровчення, подаючи його як цілісне і єдино правильне, виступаючи за обов'язкову єдність віри і церковної організації, богослов проголошує прагнення до щастя основним

змістом людського життя. Однак щастя на його думку – це пізнання людиною Бога і любов до нього. У праці «Про місто господнє» Августин наголошує, що християнський Бог створив світ і людину. Він всемогутній і безконечний. Пізнати Його – означає стати щасливим.

Однією з центральних у вченні Августина є проблема свободи волі як основи людської особистості. Осягнути розумом людина може лише те, у що вірить, до чого прагне. Єднання з Богом відбувається не при допомозі розуму, а завдяки волі. Воля, об'єктом якої є Бог – це віра. Августин Блаженний стверджує: Бог – найвище буття, нематеріальна форма найвищого блага. На відміну від Бога, світ не має постійності і самостійності, оскільки є похідним від Творця. Все, що ми зустрічаємо у цьому світі, має перехідний характер, змінюється, минає.

Дуалізм надприродного Бога і світу природи, виступає в Августина як протилежність між вічним буттям і плинним світом. Констатація цієї протилежності привела Августина до філософської проблеми часу. Час – це міра руху і зміни всіх конкретних речей. Створивши світ, Бог створив міру його зміни. Реально існує сьогодні, а минуле і майбутнє лише завдяки пам'яті і надії.

У своїх працях «Про місто Боже» і «Сповідь» він поділяє всю історію людства на шість історичних епох: від дітей Адама і Єви і до народження Христа, людство проходить перші п'ять епох, з народження Христа починається шоста, остання епоха, яка триватиме до кінця існування людства. Отже людська історія має певну спрямованість: вона йде від виникнення до кінця. Час не вічний, бо до створення світу часу теж не існувало. Час є плинним, історичним.

Наголошуючи на лінійних, а не на циклічних часових режимах, де все існуюче є повторенням чогось такого, що вже було, Августин підкреслює принципову можливість виникнення нового.

Індивідуальна духовна неповторність кожної людини має свій початок, однак не має кінця, будучи безсмертною, на відміну від неоплатонівського панпсихізму (душа у всьому), що виходив із вічності душі та їх космічного перевороту. Християнський філософ визначає їх вічність тільки після того, як вони створені Богом. Таким чином, з точки зору християнства, критикувалася ідея про перевтілення душі в нові тіла. Августин визначає душу, як розумну субстанцію, призначення котрої управляти тілом. Сутність людини визначається саме в її душі, а не в тілі. У пошуках божественної істини філософ закликає вірити, щоб розуміти. Він вважає доцільним використання людського розуму для підкріплення істини божественної мудрості, оскільки навчає тільки вмінню користуватися речами, а мудрість орієнтує на пізнання бога і його діянь.

Людська історія за Августином визначається боротьбою двох божественно-людських інститутів – Божого і земного царства. Боже царство складають праведники, земне – себелюбці, грішники. Після приходу Христа Боже царство розширилось (зміцнило людей, що належать до нього, визначає смиренність, як перед Богом, так і перед Церквою). У земній історії ці два царства переплетені між собою.

Погляди Августина справили значний вплив на всю середньовічну філософію та ідеологію. Автор трактату “Про град Божий” став першим

мислителем (принаймні в Європі), який зробив предметом філософських роздумів долю людства.

3. Середньовічна схоластика. Реалізм і номіналізм.

Схоластика (від грецького слова «схола» – школа) – це специфічна система середньовікової філософсько-теологічної думки, яка зародилась в монастирських школах. Пізніше так стали іменувати всю середньовічну філософію. Схоластика була спрямована на раціоналізацію обґрунтування основ християнського віровчення, насамперед для осмислення і доведення буття Бога. Вважалося що істина вже дана в Біблії, її тільки необхідно вивести звідти. Природа перестає бути найважливішим об'єктом людського пізнання. Основна увага зосереджується на пізнанні Бога в людській душі. Схоластика в основному опирається на формальну логіку Аристотеля. З виникненням середньовічних університетів схоластика досягає вершин свого розвитку (XII–XIV ст.).

Однією з центральних проблем схоластичної філософії є дискусія про *універсалії* (загальні поняття). У відповідності з тим, як тлумачилося питання про існування універсалій, середньовічна філософія репрезентована двома основними напрямками – *номіналізмом* і *реалізмом*.

Найбільш відомими представниками середньовічної схоластичної філософії були Іоан Скот Ерігуена (бл. 810-877 рр.), Алкуїн (бл. 735-804 рр.), П. Даміані (1007-1072 рр.), Ансельм Кентерберійський (1033-1109 рр.), Росцелін (бл. 1050-1120 рр.), П'єр Абеляр (1079-1142 рр.), Роджер Бекон (1214-1292 рр.), Фома Аквінський (1225-1274 рр.), Дунс Скот (бл. 1270-1308 рр.) та ін.

Стосовно дискусій номіналістів і реалістів приведемо погляди А. Кентерберійського і Росцеліна. *Ансельм Кентерберійський* формує своє знамените онтологічне доведення буття Бога. Бог, за Ансельмом, існує, оскільки існує поняття найвищої, максимально досконалої істоти. Подібне доведення могло набути рис переконливості лише в рамках тієї мислительської традиції, що бере свій початок від Платона і Августина – уявлення про об'єктивне існування загальних понять (універсалій, як їх називали у середні віки). Така позиція в конкретній формі, що її знаходимо в Ансельма Кентерберійського, дістала назву реалізму, оскільки вона визнавали реальним існування універсалій.

На противагу реалізму комп'єнський кононік *Росцелін* висунув позицію номіналізму, згідно з якою універсалії є лише імена (лат. *nomina*, звідки й назва «номіналізм»). Справді реальним є лише одиничні, індивідуальні речі. Полеміка між реалістами і номіналістами розтяглася на всю подальшу історію середньовічної філософії. Ця полеміка почалася, здавалося б, із суто теологічного питання про сутність реальності Святої Трійці та її іпостасей. Реалізм настоював на реальності саме єдності Триєдиного Бога. Номіналізм справді реальними вважав лики (іпостасі) Трійці (Отця, Сина, Святого Духа). Згодом полеміка набула суто філософського характеру — про статус реальності категорій загального й одиничного.

Реалісти, говорячи про єдність Божественної Трійці, обстоювали, по суті, ідеалістичну тезу про незалежність від матеріально-чуттєвого світу існування

ідеального (загальних понять – універсальї), тим самим даючи останньому статусу єдино справжньої реальності. Що ж до номіналістів, то вони, твердячи про реальність саме іпостасей Трійці, по суті, відстоювали реальне існування одиничного, індивідуальних окремих речей і явищ, пов'язуючи тим самим справді реальне існування з чуттєво-конкретним існуванням конкретних речей.

Полеміка між реалістами і номіналістами впродовж подальшої історії середньовічної філософії приводила то до різкого розмежування її учасників, то набувала таких більш прихованих (стертих) форм, як наприклад концептуалізм. Позиції останнього поділяв *П'єр Абеляр* (1079-1142 рр.) — видатний мислитель середньовіччя. Найвідомішою рисою Абелярової позиції було звернення до розуму, як провідного інструменту і критерію в пошуках істини. Один із провідних принципів середньовічної філософії — підпорядкування розуму вірі — починаючи з VI – VII ст.

Проте звернення до розуму в Абеляра мало принципово інший характер. Звичайно ж Абеляр, який був глибоко віруючою людиною, не ставив свідомої мети боротися проти християнського світогляду. У зверненні до розуму та логічній обґрунтованості своїх ідей він вбачав засоби більшого звеличення авторитету християнського вчителя. Абеляр настоює на раціонально-доказовому прийнятті істини, оскільки її необхідно не лише сприймати, але й уміти захищати.

Офіційні ідеологи церкви вороже зустріли новації Абеляра. Рано чи пізно, і це опоненти Абеляра чудово розуміли, застосування до обґрунтування теологічних істин змістовно-раціоналістичної аргументації мусило привести раціоналізм Абеляра до конфлікту з самим змістом християнського вчення.

Спроби раціоналістичного захисту християнського вчення цілком закономірно приводили до критичного аналізу останнього, а це об'єктивно відкривало шлях до звільнення філософії від духовної диктатури церкви. Адже тлумачачи Христа, як втілення Божественного розуму, Абеляр, по суті, прагне ототожнити поняття «християнин» і «філософ», урівняти теологію з філософією, що об'єктивно означало виведення філософії з-під контролю теології. Власне, Абеляр тлумачить самого засновника християнства (Христа) як своєрідного філософа-раціоналіста, який вербує собі прихильників невблаганною силою логічних аргументів. Така інтерпретація, зрозуміло, аж ніяк не в'язалася з традиційним тлумаченням Христа і тому, природно, викликала звинувачення в ересі.

У 1140 р. в Сансі збирається собор для розгляду Абелярових ідей. І тут Абеляр зрозумів, що його засудження на соборі — це заздалегідь вирішена справа. Відмовившись виступати на соборі, Абеляр подається до Риму шукаючи справедливості в самого папи. Але собор засудив Абеляра заочно, а папа Інокентій II своїм рескриптом затвердив цей вирок. Дізнавшись про це по дорозі до Риму, Абеляр впав у розпач і тяжко захворів. Помер через два роки в монастирі Клюні.

4. Нові тенденції у схоластичній філософії Середньовіччя: Роджер Бекон і Дунс Скот

Схоластична філософія Середньовіччя поступово змінювалася, включаючи нові методи та підходи, які вплинули на формування європейської філософської традиції. Роджер Бекон і Дунс Скот є видатними представниками цієї епохи, чії ідеї позначили перехід від класичної схоластики до її оновлених форм. Роджер Бекон (1214–1294): натуралізм і експериментальний метод. Роджер Бекон, як представник пізньої схоластики, прагнув до реформування філософії через звернення до природи та експериментів. Він відстоював ідею про те, що пізнання повинно ґрунтуватися на досвіді, а не лише на раціональних спекуляціях. Наголошував на значенні вивчення природи, математичних дисциплін та використання логіки для розуміння світу. Його праці включали астрономію, оптику, алхімію та механіку. Вважав, що без глибокого знання природничих наук філософія залишається обмеженою. Впровадив ідею емпіричного підходу, зазначаючи, що лише через досвід можна отримати істинні знання: *«Досвід – єдина основа наукового знання»*. Наполягав на важливості критичного мислення та перевірки істин за допомогою експерименту. Роджер Бекон критикував догматизм і надмірну схильність схоластики до абстрактних логічних конструкцій. Роджер Бекон заклав підґрунтя для формування експериментального методу, який став основою наукової революції у Новий час.

Дунс Скот (1266–1308): волюнтаризм і унікальність індивідуального. Дунс Скот запропонував поняття *«haecceitas»*, яке підкреслює унікальність кожної індивідуальної сутності. Його ідеї спрямовували схоластичну думку до більш детального вивчення конкретного, на відміну від абстрактного універсального. Однією з головних концепцій Скотта був волюнтаризм – переконання, що воля є домінуючою силою в людському і божественному бутті. Наголошував, що Бог діє через свободу волі, а не підкорюється необхідності чи раціональним законам. Дунс Скот стверджував, що розум і віра співіснують у гармонії, але пріоритет віддається вірі. Він зазначав, що істини, відкриті релігією, не завжди можна повністю зрозуміти через раціональний аналіз. Критикував філософію Томи Аквінського за її спробу надто раціоналізувати віру. Його позиція створила нову течію в схоластиці, яка підкреслювала гнучкість і багатогранність пізнання. Дунс Скот підкреслював індивідуальність та свободу волі, що вплинуло на розвиток персоналізму та екзистенціалізму.

5. Специфіка філософії епохи Відродження.

Хронологічно європейське Відродження (від фр. *renaissance* — відродження) як єдиний культурний рух розгорнулося в межах XIV — початку XVII ст. й охопило Італію, Іспанію, Францію, Німеччину, Англію, Далмацію, Угорщину, Польщу, Чехію, північну Хорватію. Але в цих різних країнах воно проходило асинхронно.

Передусім Відродження розпочалося в Італії і в XIV — першій половині XV ст. розвивалося тільки в цій країні, а згасати там почало вже з середини XVI ст. У Німеччині швидке піднесення ренесансного культурного руху припадає на

кінець XV — першу третину XVI ст., далі так само швидко загальмовується. У Франції Відродження охопило XVI ст., в Англії та Іспанії — кінець XV — початок XVII ст.

Найповніше і найпослідовніше еволюція Відродження проходила в Італії. Відродження — це могутній культурний рух у межах XIV — початку XVII ст., в ході якого відбулося подолання духовної диктатури і деспотії церкви, виникла нова культура, звернена до земних справ, прагнення людей до щасливого життя, а також нова система національних літератур, нова філософія і наука; небувалого розквіту досягло у ту пору мистецтво. Характерними ознаками культури Ренесансу були такі:

- 1) Світський, нецерковний, характер культури Відродження, що було наслідком секуляризації (звільнення) суспільного життя загалом.
- 2) Відродження інтересу до античної культурної спадщини, яка була майже повністю забута у середні віки.
- 3) Створення людської естетично-художньої спрямованості культури на протипагу релігійній домінанті у культурі середніх віків.
- 4) Повернення у власне філософських дослідженнях до античної філософії і пов'язана з цим антисхоластична спрямованість філософських вчень Відродження.
- 5) Широке використання теорії «подвійної істини» для обґрунтування права науки і розуму на незалежне від релігії і церкви існування.
- 6) Переміщення людини як основної цінності у центр світу і в центр філософії, літератури, мистецтва та науки.

Відродження виникло, по-перше, на основі досягнень середньовічної цивілізації, зокрема, періоду пізнього середньовіччя, коли феодальне суспільство досягло найвищого розвитку і зазнало великих змін. У XIV—XV ст. відбувалося швидке піднесення економіки і культури міст, з'явилися нові технічні винаходи (друкарський верстат, компас, артилерія та ін.), розвинулося кораблебудування і мореплавання, зроблено великі географічні відкриття. На цей період припадає початок інтенсивного книгодрукування. У царині культури посилюється боротьба за звільнення філософської думки від догматів церкви, з'являються нові знання і течії, які не вкладалися в середньовічну філософсько-богословську систему.

Усі ці явища готували підґрунтя для прогресивного перевороту, яким і стало Відродження. Проте переворот не був універсальним, він не охоплював соціально-економічні чинники і в основах феодального ладу суттєво нічого не змінював.

Другим чинником, який відіграв величезну роль у становленні і розвитку культури Відродження, була античність. Звідси пішла і назва доби, її культурні діячі зуміли відродити античну спадщину і надати їй великого практичного значення. Слід згадати, що середньовіччя також зверталось до античності, особливо з XII ст., але успадкувало від неї лише окремі елементи. В нову добу, добу Ренесансу, засвоєння античності мало зовсім інший характер, її відродження стало метою і суттю нової культури. Античність сприймалася як

найвищий авторитет, ідеал людської досконалості, в світлі якого оцінювалася сучасність. Найсильніше античність вплинула на освіту, філософію, образотворче мистецтво і літературу.

На перший план у ренесансному неоплатонізмі виступає його гуманістичний зміст. Античність позначилася на формуванні провідної ідейної течії доби Відродження — ренесансного гуманізму. Його журливість (печаль) можна визначити як прояв пристрасного інтересу до земного життя.

Між гуманізмом і неоплатонізмом Ренесансу існувала не тільки єдність, а й тотожність. Зачинателем гуманістичного руху вважається італійський громадський діяч і демократ Колуччо Салютаті (1331—1404).

В новій культурі, окрім ренесансу античності, значною мірою знаходить відбиття соціально-економічний та духовний зміст середньовіччя. У царині філософії спостерігається складний, непослідовний, часто суперечливий характер філософських поглядів. Тому надто складно визначити певну систему поглядів, більш-менш сталі напрямки чи філософські течії того періоду. Навіть погляди окремих філософів хибують подекуди двоїстістю, відсутністю певної визначеності. В цілому філософія Відродження не є якимсь повторенням, копіюванням античної філософії, а суттєво відрізняється від неї. З іншого боку, нова філософія, хоча і протиставляє себе середньовічній схоластиці, несе на собі відбиток середньовічної культури, і їй притаманні певні риси, що не властиві античності.

Пояснюється це, по-перше, несталістю соціально-економічного устрою в провідних країнах Західної Європи. То був перехідний період від однієї (феодальної) формації до іншої (капіталістичної), до нових, буржуазних виробничих відносин. Характеризується він невизначеністю соціально-класової структури, а звідси — неоднорідністю ідеологічних настанов. По-друге, теоретичні джерела філософії Відродження надто розмаїті і не обмежуються лише античною культурою.

Період Відродження на перше місце ставить Платона, а не Арістотеля. Філософія Платона спрямовується проти католицької теології та авторитету Арістотеля в схоластичному його тлумаченні, широко впливає на утвердження філософського ідеалізму в його новій, звільненій від середньовічної схоластики формі і відкрито виступає проти матеріалістичних тенденцій у філософії. В той же час вчення Платона, зокрема його етичні та естетичні погляди, використовувалися для обґрунтування непорушної єдності духовного та тілесного і спрямовувалися проти офіційного релігійного вчення про умиртвіння плоті та одвічної гріховності людини. Філософія Відродження не відмовляється також і від філософії Арістотеля, але оригінальної, очищеної від середньовічних напластунків, а то й спотворень. Прибічники арістотелізму прагнули розвивати його матеріалістичні тенденції, запозичивши багато що у натурфілософів, стихійних діалектів та етичних вчень епікурейської школи і стоїцизму.

Одним з джерел філософії Відродження стали середньовічні єресі, які були своєрідною ідеологією опозиційних феодалізованих рухів. Єресі підривали середньовічну церковну догматику, офіційну релігійну ідеологію, розчищали

шлях антицерковним ідеям мислителів Відродження. Яскравим прикладом цього можуть бути погляди Я. Гуса та його однодумців.

На формування філософії Відродження, безперечно, мали суттєвий вплив також передові тенденції в середньовічній філософії взагалі. Мається на увазі номіналізм, раціоналістичні та емпіричні тенденції в теорії середньовічної філософії.

Та особливий вплив мала східна, зокрема арабська філософія, для якої характерна сильна матеріалістична тенденція, а також наукові досягнення арабів у галузі природознавства, що поширювалися в Західній Європі в XII—XIII ст. Поряд з цими передумовами розвиткові своєї філософії Відродження сприяли також і великі відкриття (особливо геліоцентризм Коперніка) та винаходи, які були зроблені на той час. Потреба розвитку нових галузей промисловості спричинила якісно новий поступ у природознавстві — астрономії, механіці, географії та інших науках.

6. Гуманізм філософії епохи Відродження.

Філософія Відродження ставила і прагнула вирішити важливі філософські проблеми. В цілому філософське мислення цього періоду прийнято називати *антропоцентричним*, в центрі уваги якого була людина, тоді як античність зосереджувала увагу на природно-космічному житті, а в середні віки в основу брався Бог та пов'язана з ним ідея спасіння. Звідси — характерна риса світогляду епохи Відродження: орієнтація на мистецтво.

Поняття «гуманізм» (лат. humanism — людський, людський) у філософській літературі вживається у двох значеннях. В широкому — це система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, у більш вузькому — це прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності і розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

Носіями нового світогляду були люди різного соціального стану, насамперед городяни, які вивчали філософію, а також поети, художники. Об'єктом їхнього вивчення стала людина, усе людське. Звідси і назва цих діячів — гуманісти. Перші сторінки філософії гуманізму належать італійському поету і філософу Данте Аліг'єрі (1265-1321 рр.), продовжив гуманістичні тенденції у своїх творах Франческо Петрарка (1304-1374 рр.), потім — Джаноццо Манетті (1396-1459 рр.) та ін.

Якщо середньовіччя можна назвати епохою релігійною, то Відродження — епохою художньо-естетичною. Адже саме за допомогою мистецтва змальовується розмаїтий світ людського почуття та його величезна цінність. Саме людина з її тілесністю почуття вперше в епоху Відродження усвідомлюється і змальовується такою, якою вона є насправді: не носієм гріховності, а як вища цінність і онтологічна реальність.

Розвиток виробництва, нові суспільні відносини вимагали нової, ініціативної людини, яка почувала б себе не часткою, представником певного

соціального стану чи корпорації, а самостійною особистістю, що представляє саму себе.

Формується нова самосвідомість людини, її активна життєва позиція, з'являється відчуття особистої сили та таланту. Ідеалом людини епохи Відродження є її різнобічна діяльність. Виникає тип культурного, гуманістичного індивідуалізму, який орієнтується не на практичну економічну діяльність (буржуазний індивідуалізм), а на культуру. Пріоритетним в ієрархії духовних цінностей стає не походження чи багатство, а особисті достоїнства та благородство. Метою життя виступає тепер не спасіння душі, а творчість, пізнання, служіння людям, суспільству, а не Богу. Отже, гуманізм є однією з характерних рис епохи Відродження.

Світоглядною спрямованістю Відродження було відкриття самоцінності людської особистості, гуманістична спрямованість пізнання. Людина відчуває таку самостійність, яку вона не мала ні в античності, ні в середньовіччі. Її сила, влада над усім існуючим і, над самою собою не потребує ніяких зовнішніх сил — ні природи (античність), ні Бога (середні віки).

7. Натурфілософія та соціальні ідеї епохи Відродження.

Філософія Відродження переглядає також середньовічне ставлення до природи. Природа трактується пантеїстично (грец. «пантеїзм» – «всебожжя»). Бог зливається з природою, начебто розчиняється в ній, внаслідок чого сама природа обожнюється. Християнський бог немов би приземлюється, він перестає бути чимось позаприродним, трансцендентним.

Характерними є погляди з цього приводу відомого німецького натурфілософа *Парацельса* (1493—1541 рр.), який розглядав природу як живе ціле, що пронизане магічними силами. Якщо в людині всіма діями тіла керує душа, то в кожній частці природи знаходиться живе начало — архей. Для оволодіння силами природи достатньо збагнути останній, ввійти з археєм у магічний контакт і навчитися ним управляти.

Справжній світоглядний переворот епохи Відродження проявився також у поглядах на світобудову *Миколи Коперніка* (1473—1543 рр.) та *Джордано Бруно* (1548—1600 рр.).

Геліоцентрична теорія, створена й обґрунтована М. Коперніком, повністю заперечувала середньовічні теологічні уявлення про Всесвіт і місце людини у ньому. Вона відкривала принципово нові шляхи для розвитку природознавства, зокрема фізики та астрономії.

Дж. Бруно, розвиваючи геліоцентричну теорію, висунув ідею безкінечності Всесвіту та множинності в ньому світів, стояв на позиціях *пантеїзму*, розсередивши Бога в усій природі. Він вважав, що природа і є Бог в речах. Дж. Бруно сформував основний принцип природознавства, що переживало період становлення: Всесвіт єдиний, безкінечний, він не породжується і не знищується, не може зменшуватися або збільшуватися. В цілому Всесвіт нерухомий, але в його просторі рухаються лише тіла, які є складовими частками Всесвіту.

Нове бачення світобудови вимагало пошуку та обґрунтування адекватного методу пізнання дійсності. Слід сказати, що в цілому концепціям мислителів Відродження була властива діалектична тенденція. Так, філософи Відродження розвивали думку про єдність природи та взаємодію всіх її складових, визнавали вічність руху і зміну буття, висловлювали геніальні здогадки про внутрішні суперечності та їх боротьбу як головну причину руху.

Діалектичні тенденції в філософії властиві, зокрема, *Миколі Кузанському* (1401—1464 рр.) (принцип збіжності протилежностей), *Бернардіно Телезіо* (1509—1588 рр.) (все в світі відбувається через боротьбу протилежностей), Дж. Бруно (збіжність протилежностей в максимумі і мінімумі). Але пантеїстичний характер філософії Відродження відбивався на її методології. Так, питання про рух та його джерела вирішувалося більшістю філософів Відродження стихійно діалектично. Хоча вони переносили причину руху в саму матерію, але вважали, що вона є невід'ємним від матерії розумним началом. Це «архей» у Парацельса, «світова душа» у Дж. Бруно і Франческо Патриці (1529—1597 рр.). Гносеологія філософії Відродження об'єктивно була спрямована проти схоластики та релігійного догматизму. Вона висувала на перший план досвід, почуттєве сприйняття як найважливіший, перший крок у процесі пізнання.

Емпіризм у питанні пізнання особливо проявився у вченні Б. Телезіо. Меншою мірою — у М. Кузанського і Дж. Бруно. М. Кузанський у процесі пізнання виділяв чотири ступені: чуттєвість, розсудок, розум та інтуїцію. Подібним чином розглядав процес пізнання Дж. Бруно. Він вважав, що першим, хоча й недосконалим, ступенем пізнання є відчуття, потім розсудок, розум і дух. Цим самим вони підкреслювали роль розуму. Але, як бачимо, в цих твердженнях проявляється зв'язок з релігійними середньовічними традиціями інтуїтивізму, а саме — четвертий ступінь пізнання («дух» — у Дж. Бруно, інтуїція — у М. Кузанського). Тобто сенсуалізм і раціоналізм у філософії Відродження не були чітко диференційовані.

У гносеології Відродження інколи допускалося як компроміс пізнання через віру. А деякі мислителі, наприклад, *Мішель Монтень* (1533-1592 рр.), виступаючи проти сліпої довіри до авторитету теології, привносили в теорію пізнання елементи скептицизму. Однак скептицизм був спрямований насамперед проти «абсолютних істин», що висувалися теологами, і аж ніяк не заперечував здатності людини пізнати навколишній світ.

Не ставили під сумнів спроможність до пізнання і автори вчення про так звану «Двоїсту істину» (М. Кузанський, П. Помпонацці та ін.). За допомогою теорії «двоїстої істини» представники філософії Відродження обґрунтовували право людського розуму на самостійне дослідження, незалежне від авторитету теології. Хоча цей авторитет і не заперечувався, але ж обмежувалася сфера його впливу.

Незважаючи на елементи визнання можливості пізнання через віру, певного скептицизму, «двоїстості істини» тощо, філософи Відродження в основному стояли на позиціях матеріалістичної теорії пізнання. Їх точка зору щодо пізнання зводилася до таких положень. По-перше, можливість пізнання

навколишнього світу таким, як він є; по-друге, дія зовнішнього світу як джерела пізнання на органи чуття, що сприймають і переробляють це діяння; по-третє, заперечення будь-якої нематеріальної субстанції, що керує процесом пізнання людини; по-четверте, визнання та утвердження сили розуму та логічної діяльності, без яких не можна досягти істинного знання.

Мислителі Відродження піддають перегляду також середньовічні погляди на суспільство. Розвиток нових виробничих відносин, поява нового класу — буржуазії вимагали створення сильної єдиної національної держави, здатної подолати феодальний сепаратизм та економічну ізоляваність. Робляться перші спроби теоретичного обґрунтування ідеї громадянського суспільства, незалежного від релігійно теологічних настанов.

У поглядах на державотворення виділялося два основних напрямки. Представник одного з них Ла Боесі (1530—1563 рр.) виступав проти абсолютизму, проводив думку про те, що королі узурпували права, які належать народу, виступав не лише проти монархічного, а й проти будь-якого державного устрою, заснованого на експлуатації. Ідеалом держави вважав державу, яка поєднує в собі традиції відстоювання міських вольностей (прав) з ідеями народного суверенітету.

Другий напрямок, представником якого був Нікколо Макіавеллі (1469—1527 рр.), обґрунтовував необхідність сильної монархічної влади, абсолютизму. Н. Макіавеллі вважав ідеальним устроєм республіку як виразника народного суверенітету. Проте розумів, що в тих умовах лише сильна влада світського государя, яка не рахується з будь-якими моральними традиціями та церковними вченнями, здатна привести до національного об'єднання і створити нову державу.

Тема 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ СУЧАСНОЇ СВІТОВОЇ ФІЛОСОФІЇ

План

1. Характерні риси епохи Нового часу.
2. Емпіризм філософії Нового часу.
3. Раціоналізм філософії Нового часу.
4. Загальна характеристика філософії життя. А. Шопенгауер, Ф. Ніцше.
5. Основні риси сучасної світової філософії.
6. Психоаналіз і неофрейдизм.
7. Філософія екзистенціалізму.
8. Неопозитивізм: його сутність та принципи.
9. Сучасна релігійна філософія.
10. Діалектико-матеріалістична філософія.

1. Характерні риси епохи Нового часу. Філософія Нового часу історичними передумовами свого формування має утвердження буржуазного способу виробництва в Західній Європі, наукову революцію XVI—XVII ст., становлення експериментального природознавства. Вона утверджувала свої засадні принципи в боротьбі з феодальною ідеологією, середньовічною схоластикою, релігією та церквою, продовжуючи духовні надбання епохи Відродження. Найсуттєвішою особливістю філософії Нового часу була орієнтація на природознавство, тісний зв'язок з проблемами методології наукового пізнання, в якому вона вбачала головний засіб морального і соціального оновлення людства, утвердження людської гідності, свободи і щастя.

Головне своє завдання філософія Нового часу вбачає в розробці та обґрунтуванні методів наукового пізнання, концентруючи основну свою проблематику навколо методології наукового пізнання та гносеології. На цій основі формуються в філософії XVII ст. два протилежні напрямки: *емпіризм* та *раціоналізм*. Емпіризм проголошує, що основний зміст наукове пізнання отримує з чуттєвого досвіду, в знаннях немає нічого, чого б раніше не було в чуттєвому досвіді суб'єкта. Раціональне пізнання, розум не приносить ніякого нового змістовного знання, а лише систематизує дані чуттєво сенситивного досвіду. Раціоналізм наголошує, що основний зміст наукового знання досягається через діяльність розуму та інтелектуальної інтуїції, а чуттєве пізнання лише підштовхує розум до діяльності. Ідеалом знання як емпіризм, так і раціоналізм вважали математику, а основними характерними рисами істинного знання визнавали всезагальність, необхідність, суттєвість.

У цілому, слід визначити основні риси, що притаманні філософії Нового часу:

1. Зв'язок з наукою. Критика схоластики.
2. Впровадження в науку експериментальних і математичних методів дослідження.
3. Розробка і застосування в процесі пізнання методів індукції і дедукції.
4. Раціоналізм і емпіризм як визначальні напрямки філософії Нового часу.

5. Розробка вчення про людину і її невід’ємні права.
6. Просвітництво.
7. Розробка договірної теорії держави, вчення про її сутність та природне походження.

2. Емпіризм філософії Нового часу. Філософія Френсіса Бекона (1561-1626 рр.) підкорена свідомій спробі формування науки та наукового пізнання. Трактат у вигляді проєкту (який не був завершений повністю) «Великого відродження наук», доповнений 1620 р. трактатом «Новий Органон», є найбільш популярним у філософії минулого та сьогодення.

Ф. Бекон послідовно піддає критиці філософію як форму споглядання і пропагує філософію як науку про реальний світ, яка базується на дослідному пізнанні. Такою позицією він, власне, висловлює нову фундаментальну ідею, що лягає у основу сучасного природознавства, об’єктивного пізнання дійсності. Його творчість у багатьох місцях пронизана компромісністю концепції двоїстої істини, тобто істини одкровення, істини про Бога (теологічної істини) та істини філософської, тобто істини, відкритої в науковому пізнанні.

Місце науки Ф. Бекон вбачав у вирішенні суспільних проблем і суперечностей сучасного йому суспільства. Визначаючи місце науки, Ф. Бекон визначає цілі наукового пізнання: «істинні цілі науки, щоб не займалися нею ні задля свого духу, ні задля вчених дискусій, ні задля приниження інших, ні задля користі та слави, ні задля влади, а задля того, щоб мати від неї користь та успіх самого життя суспільства». Цьому спрямуванню науки підкоряє Бекон і наукові методи, завдання яких він вбачає у пізнанні об’єктивного, реально існуючого світу. Незалежним від суб’єктивних спрямувань людини знаряддям такого пізнання він визнає експеримент та його наслідки. Ідеалом наукового знання визнається відсутність розбіжності між думками та речами. Саме для подолання такої розбіжності Ф. Бекон формулює принципи наукового методу в «Новому Органоні».

Згідно з теорією двоїстої істини Ф. Бекон здійснює розрізнення чуттєвої та розумної душі людини. Розумна душа входить у людину за божественним провидінням, вона є предметом теології, а чуттєва душа має всі характеристики тілесності, вона є предметом філософських досліджень. Таким поділом він створює для науки концепцію, яка дає змогу вивчати людину, її вчинки. Вихідним моментом пізнавальної діяльності він визнає чуттєвість. Тому Ф. Бекон часто називають засновником *емпіризму* — філософського напрямку, що будує свою гносеологію, аналізуючи чуттєве пізнання і досвід. Головна теза емпіризму полягає в такому трактуванні: «немає нічого в розумі, що до цього не пройшло через чуття». Теоретичне обґрунтування емпіризму, дане Беконом, визнається найдовершенішим серед різних напрямів філософії та серед природознавців.

Емпірія — досвід, спирання на експериментальне дослідження (а не на ізольоване чуттєве сприйняття) — є для нього вихідним пунктом нового наукового методу, який доповнюється систематичною логічною роботою. Саму логіку він розуміє як знаряддя пізнання — органон.

Створення нової науки та філософії, вважав Ф. Бекон, можливе тільки після усвідомлення причин що ведуть до помилок. Головну ваду він вбачає у застосуванні традиційних форм мислення, які базуються на логічній науці Арістотеля, розповсюдженій серед європейців християнством. Така логіка створює своїх ідолів (розповсюджені помилки).

Ф. Бекон вирізняє чотири види ідолів: *ідоли роду*, *ідоли печери*, *ідоли ринку*, *ідоли театру*. Ідолів роду та печери він визнає вродженими, такими, що впливають з природних властивостей душі, тоді як ідоли ринку та театру є набутими в інтелектуальному розвитку людини. *Ідоли роду* криються в самих чуттях людини. Усі чуттєві сприйняття, думки відносяться до властивостей людини, а не до дійсності. Людина як криве люстерко змішує свою природу та природу речей, не вирізняючи їх чітко. Подолання вад людської природи полягає у послідовному дотриманні правил нової індуктивної логіки, яку запропонував Ф. Бекон. Головне з цих правил полягає у постійній емпіричній перевірці уявлень людини: відповідають наші уявлення дійсності чи ні. *Ідоли печери* — це особисті вади конкретної людини, причина яких може бути різною: погане виховання, психічна неврівноваженість, власні уподобання, власні упередження тощо. Якщо ідоли роду є обумовленими загальною для усіх людей природою — створювати судження за аналогією з власними здібностями, то ідоли печери обумовлені індивідуальною природою особи, властиві лише відповідним групам, індивідам. *Ідоли площі* — перешкоди, що виникають внаслідок спілкування між людьми за допомогою слів. У багатьох випадках значення слів були встановлені, не виходячи із сутності речей, а на основі випадкового враження від зустрічі з предметом. *Ідоли театру* — перешкоди, що народжуються серед вчених з причини некритичного засвоєння помилкової думки. Ідоли театру не властиві людині від народження, вони виникають внаслідок підкорення розуму хибним уявленнями.

Використання дедуктивного методу (дедуктивної форми побудови думки) часто призводить до випадків, коли незначна помилка в загальному судженні, під час створення визначення властивостей одиничного, стає вирішальною в уявленні людини. Тому мислення від загального до особливого та одиничного, згідно з висновком Ф. Бекона, не можна визнати чітким у науковому пізнанні. Знання різних перешкод, що виникають під час дослідження природи, запобігає виникненню деяких помилок. Однак це знання лише негативне, а не позитивне, таке, що спрямовує пізнання.

Вивчаючи історію науки, Ф. Бекон дійшов висновку, що існує два шляхи дослідження: *метод догматичний (дедуктивний)* та *метод емпіричний (індуктивний)*. Саме емпіризм уможливило звільнити пізнання від суб'єктивізму догматики, робить пізнання позитивним, незалежним від уяви. Вчений, який керується індукцією, підкоряє свою суб'єктивність властивостям дійсності, тому має знання, які не залежать від особистих уподобань, авторитету та інших ідолів пізнання. Об'єктивне знання природи проголошується ідеалом науки. Однак і чистий емпіризм не дає змоги піти далі фактів, явища до пізнання суті. Тому потрібна інтелектуальна переробка емпіричного матеріалу. Істинний метод

пізнання складається з інтелектуальних дій щодо переробки матеріалу, який отримано через досвід. Вчений, що керується таким методом, схожий на бджолу, що збирає нектар, та не залишає його у первинному вигляді, а переробляє нектар на мед.

Класичний представник англійської філософії періоду англійської буржуазної революції Томас Гоббс (1588-1688 рр.) послідовно розробляє систему раціоналістичної філософії, яка охоплює не тільки вчення про буття, пізнання, а й вчення про суспільство, державу.

Своє вчення про раціональність пізнання він виклав у праці «Про тіло» (1655 р.), де обґрунтував тезу про чуття як початкову стадію пізнання. Він вбачає мету пізнання в раціональному осягненні сутності, причин явищ. Визнання раціонального методу він обґрунтовує посиленнями на досягнення механістичного природознавства у Європі. Широко застосовуючи факти з історії нової науки, Т. Гоббс доводить, що тільки опираючись на розум, систематичне мислення, можна досягти істини. Саме Гоббс висуває тезу про надуманість теорії двох істин (віри та розуму) і проголошує існування лише однієї — істини розуму, науки. Поняття істини він визначає як властивість наших знань бути відповідними властивостям речей. Він стверджує, що істина — це властивість наших суджень і заперечує визначення істини як властивості об'єктів. Тому ні чуття, ні вроджена інтуїція, дані одкровення не можуть бути істинними, якщо вони дані не у формах судження про світ.

Т. Гоббс на відміну від Р. Декарта, який ототожнював матерію з розповсюдженістю, робить висновок, що розповсюдженість, простір є властивістю матеріальності взагалі, а не тіла зокрема. Такими властивостями, чи акциденціями, є рух, спокій, колір та ряд інших. Доказом факту, що простір є властивістю матерії, а не тіла, він вважає здатність тіла змінювати свою форму. Ця мінливість фіксується стосовно незалежного простору, а відповідно до цього простір не може бути властивістю тіла, це незалежна від тіла акциденція.

Відправною позицією міркувань Т. Гоббса про суспільство та державу є поняття «природний стан людей». Введення цього поняття дало змогу філософії створити першу абстрактно-ідеальну модель суспільства, яку можна було використовувати у вигляді порівняльного еталону для фіксації подібностей та відмінностей між різними станами суспільства, державами тощо. Природний стан людей охарактеризовано у Т. Гоббса як можливість одних людей перешкоджати у досягненні своїх цілей іншим людям. Саме таке становище осіб, які здатні ставити перед собою цілі та діяти, їх досягаючи, призводить до природної прихованої війни між усіма людьми. Вихід з неї було знайдено в організації суспільства. Однак суспільство може існувати лише на збіганні інтересів людей. А це може бути досягнене тільки на шляху домовленості, яка є штучною та формальною. Таким чином, людям був потрібен механізм забезпечення виконання таких домовленостей. Ним стала суспільна влада, володарі. Влада здатна існувати лише в разі відмови людей від права повного володіння собою. Саме таким чином на місце природних законів через утворення держави вводяться закони штучні, суспільні.

Т. Гоббс вирізняє три типи держави: демократію; аристократію і монархію. Найліпшою формою держави філософі вважає монархію, бо тільки вона здатна ліквідувати всі недоліки «природного стану людей».

Джон Локк (1632-1704 рр.) відомий як творець класичного сенсуалізму, творець трактату «Досвід про людський розум» (1690 р.). За своєю сутністю філософія Дж. Локка має антидекартівське спрямування. Дж. Локку першому вдалося довести, що мислення загального ґрунтується на чуттєвому сприйнятті суцього та сутності, що знання загального та істина побудовані на досвіді. *Сенсуалізм* у теорії пізнання Дж. Локка тісно пов'язаний з методологічним емпіризмом: він визнає роль розуму, однак обмежує його значення. Функція розуму полягає, за Дж. Локком, в комбінуванні емпірично створених суджень. Він заперечує існування вроджених ідей і стверджує поняття «рефлексу». Продуктивним методом створення наукових знань визнається індуктивний метод Р. Декарта.

Душа людини (мислення), на думку Дж. Локка, позбавлена вроджених ідеальних структур, ідей, понять, принципів. Він проголошує душу чистим аркушем, на який лише досвід накладає свої письмена.

Дж. Локк розуміє досвід насамперед як вплив речей навколишнього світу на нас, на наші чуття. Разом з цим виділяє досвід внутрішній — як діяльність душі, думки. Ідеї, які виникають через зовнішній досвід, він називає чуттєвими; ідеї, які витікають з внутрішнього досвіду, — рефлексіями. Як зовнішній, так і внутрішній досвід призводить до виникнення лише простих ідей: про присутність чи відсутність чогось, властивостей твердого чи м'якого, корисного чи шкідливого тощо. Для виникнення загальних ідей потрібні міркування. Однак міркування не становлять собою сутності душі, бо душа може існувати і без міркувань (у тварин, комах). Міркування — це певна властивість людської душі, тому їх не можна визнати первинними, як це вважав Р. Декарт. Складні ідеї, як, наприклад, поняття субстанції, виникають на базі сприйняття сукупності таких простих ідей, як вага, форма, колір тощо. Сукупності простих ідей повторюються, внаслідок чого виникає уявлення про щось таке, що є носієм цих ідей. Дж. Локк запропонував поділ якостей на первинні та вторинні, уявлення про які виникають на підставі зовнішнього досвіду. Первинні якості виникають через вплив на наші органи чуття об'єктів з різноманітними властивостями. Вони свідчать про різноманітність світу. Такими визнаються просторові властивості, маса, рух тощо. Уявлення про вторинні якості виникають внаслідок різноманітності наших органів чуттів: смак, колір, запах, звук тощо. Ці властивості існують лише для нашої свідомості, наших почуттів. Проблему вирішення первинних і вторинних якостей Дж. Локк визнає як найважливішу для філософії, науки, бо якщо перші є реальними сутностями світу, то другі — лише номінальними, а люди часто не бачать різниці між ними і приписують дійсності такі властивості, яких реально не існує.

Відмінність реальних і номінальних сутностей спрямовує думку Дж. Локка на перегляд існуючих класифікацій буття, традиційних принципів створення таких класифікацій. Згідно з Дж. Локком, реально існують лише індивідуальні

об'єкти як носії властивостей. Тому різноманітні роди, види, класи, групи визнаються лише номінальними поняттями, що фіксують властивість різних речей бути схожими. Разом з тим схожість не можна визнати суттєвою ознакою, бо це є номінальне визначення, яке не завжди відповідає реальним властивостям речей.

Дж. Локк відрізняє два ступені знання: правдоподібне та беззаперечне. Незаперечне знання є продуктом мислення, міркування. Воно не може бути отримане шляхом безпосереднього зовнішнього досвіду. Правдоподібне — продукт безпосереднього емпіричного досвіду. Таке знання дає відповідну думку, яка ще не пройшла процедури міркування, порівняння з іншими думками. Саме беззаперечне знання має наукове значення. Це знання має три стадії: спекулятивну (інтуїтивну, яка опирається на узагальнююче мислення внутрішнього досвіду); демонстративну (така, що є міркуваннями над даними зовнішнього досвіду); чуттєву (яка керується уявленнями безпосереднього чуття).

Поширення сенсуалістської методології Дж. Локком на пізнання суспільних явищ дає змогу внести зміни у поняття «природного стану людей», яке запропонував Т. Гоббс. Дж. Локк стверджує, що природний стан — це не війна усіх проти всіх, а стан рівності між людьми, що забезпечується необмеженою свободою особи робити із собою та своїм майном усе, що завгодно. Обмеження накладається лише на право обмежувати свободу іншої людини. Тому і влада, яка дається суспільною угодою володареві, не є абсолютною. Вона завжди обмежена — іноді більше, іноді менше — природними законами. Таке поняття природного стану людей дає змогу створити поняття доцільності розподілу влади, яке стало базовим для усіх сучасних демократичних конституцій, на законодавчу, виконавчу та федеральну. Відношення між ними будуються на системі противаг, зумовлених суспільною угодою обмежень однієї влади іншою. В основі угоди лежить право обох сторін, у випадку невиконання тих чи інших положень, розірвати її.

Філософія Дж. Локка настільки вплинула на світогляд англійців, що сьогодні часто вказують: «для англійців висновки, побудовані на спостереженні емпірії, означають те саме, що і філософствування». Вплив Дж. Локка на світову філософську думку визначається тим, що після нього філософія, відокремлена від здорового глузду, який спирається на дані чуттів, визнається схоластичною і не вартою уваги.

3. Раціоналізм філософії Нового часу. Рене Декарт (1596-1650 р.) знаменує сформованість філософії Нового часу. Найбільш відомими його творами є: «Правила для керування розуму», «Міркування про метод», «Міркування про першу філософію», «Начала філософії».

Р. Декарт — автор ряду досліджень, що стосуються різних сфер пізнання. Його наукові пошуки призводять до закладення основ геометричної оптики. Він створює анатомічну схему людського ока. Саме Р. Декарт висунув ідею умовного рефлексу та створює модель рефлекторної дуги нервової діяльності.

Заслуги Р. Декарта у створенні сучасної математики значні та добре відомі. Він підгримує антисхоластичну спрямованість філософії Ф. Бекона. Однак він не може погодитися з Ф. Беконем у оцінці дедукції як методу пізнання. Р. Декарт значну увагу приділяв математичним дослідженням, а, як відомо, математика будується і розвивається насамперед у формі дедуктивної системи знання. Тому, визнаючи присутність вказаних Ф. Беконем ідолів, Р. Декарт звертає увагу на проблему спрямованості емпіричного пізнання, індукції. Він знаходить докази тези, що здійснення індуктивного пізнання, експерименту відбувається тільки після попереднього планування дій. А попереднє планування дій у своєму кінцевому результаті має будуватися завдяки використанню загальних положень як вихідних для думки, тобто шляхом дедукції. Таким чином, індукції без попередньо здійсненої дедукції бути не може. Однак дедуктивному мисленню завжди загрожують ідоли. Дану проблему Р. Декарт вирішує, запропонувавши сумнів у вигляді методологічної процедури.

Декартовий методологічний сумнів, або критика усіх визначень, будується не як абсолютний скепсис, заперечення визначень взагалі, а як шлях, засіб уникнення помилок. Первинну форму істини Ф. Бекон вбачає у чуттях, в емпіричності. Для Р. Декарта це — помилковий погляд, він перелічує випадки, коли чуття вводять людей в оману, і робить висновок, що неможливо вірити тим засобам пізнання, які «хоча б один раз обманували нас». Таким чином, ні авторитет та здійснена з його допомогою дедукція, ані наш досвід та здійснена з його допомогою індукція, не можуть бути визнані як науковий метод. Тому Р. Декарт ставить питання про досягнення достовірності знання самого по собі, впевненості в істині, яка повинна бути вихідною посилкою і тому сама не може опиратися на інші посилки. Таку достовірність він знаходить у мисленні. Якщо ми відкинемо та проголосимо помилковим усе, у чому хоч трохи можемо сумніватися, то ми не можемо сумніватися лише у тому, що здатність мислити свідчить про існування. Бо буде абсурдом вважати, що мислячи про самого себе, можна заперечувати факт існування думки про власне існування. Думка, яка заперечує існування самої себе, не варта жодної уваги. Тому факт, який висловлюється у словах: «Мислю, отже існую», найдостовірніший з усіх, які перед кожним, хто філософує, виявляються.

Математика, основу якої складають ідеальні конструкції, досягає найвищого ступеня ймовірності. Порівняно з іншими науками математика найменше залежить від зовнішньої реальності і найбільше — від мислячого Я. Тому саме математика найкраще відповідає принципіві достовірності знання. А присутні в математиці аксіоми можна завжди обґрунтувати принципом достовірності знання самого по собі. Однак математика — наука, що будується шляхом дедуктивної форми думки. Відкриті Ф. Беконем «ідоли» свідчать про присутність хиб у дедукції. Враховуючи цю обставину, Р. Декарт пропонує *метод раціональної дедукції*, який повинен узгоджуватися з чотирма вимогами: 1) припускати як достовірні такі положення, які уявляються розумові чіткими та ясними, не викликають сумнівів у своїй істинності; 2) розділяти кожен складну проблему, задачу, на складові частини, підпроблеми чи задачі; 3) поступово

здійснювати перехід від доведеного до недоведеного; 4) не робити жодних прогалин у логічному ланцюжку дослідження. Принцип методологічного сумніву та раціональна дедукція повинні допомогти у подоланні хиб простої дедукції, разом з цим вирішуючи проблему «першої індукції», яку без попередньої дедукції здійснити неможливо. Однак при цьому постає проблема «першої дедукції» — звідки взялися перші загальні поняття, якими користується думка? На це питання Р. Декарт відповідає тезою про присутність вроджених ідей.

Обґрунтування існування вроджених ідей Р. Декарт знаходить в своїх фізіологічних дослідженнях. Здійснивши велику кількість дослідів експериментального характеру над різними тваринами, відкривши факт скорочення м'язів (найчастіше цей дослід повторюють на лапках жаби, капнувши кислотою на свіжий зріз) частини тіла, відокремленої від цілого, він робить висновок, що в кожному тілі є ідея руху самого по собі. Скорочення лапки тварини під час подразнення її кислотою припиняється через деякий час, що, на думку Р. Декарта, свідчить про відокремлення ідеї від тіла. Вбита тварина — вже не жива, але ідея руху може в ній перебувати. Зовнішньо частина тіла ще не змінилася, але може й не рухатися під час подразнення, отже ідея це тіло вже полишила. Таким чином, ідеї можуть бути і не бути в тілі, а тіло існує без очевидних змін. Живого тіла без ідеї не існує, а це свідчить, що живі тіла народжуються з ідеями. Дослідження руху ідей в тілах живих істот призвели до створення Р. Декартом класичної схеми замкнутої рефлекторної дуги. Дана модель описує систему рефлексів, які виявляють себе у зовнішніх формах руху живих тіл.

Відкриття можливості існування ідеї впродовж деякого часу у мертвому тілі та можливості зникнення ідеї з мертвого тіла за відсутності наочно фіксованих змін у ньому спрямували думку Р. Декарта на шлях вчення про дуалізм душі і тіла. Розвиваючи цю тезу, він робить висновок про існування незалежних одна від одної двох субстанцій світу. Субстанція, що виявляє себе у різних просторових властивостях, — матерія, та субстанція, що не має просторових форм виявлення, — мислення. Ці субстанції можуть єднатися, утворюючи живі організми, чи існувати окремо, утворюючи світ фізичних тіл та світ вільного духу, — божественний світ. Найдовершенішою формою буття є Бог, який існує сам із себе, є причиною самого себе.

Субстанція світу, що існує просторово, — матерія, не може наповнювати простір, існуючи нерухомо. Вона завжди у русі, що зобов'язує нас заперечувати теорію атомарної будови світу, бо інакше ми повинні визнати нерухомі частинки — найменші та неподільні елементи буття (атоми). Рух кожного тіла (Р. Декарт розглядає тіла лише механістично) відбувається з причин, які лежать за межами даного тіла. Вітрильник рухається завдяки дії вітру, завдяки течії рухається водяний млин, ядро вилітає з гармати завдяки згоранню пороху тощо. Користуючись цим принципом, він заперечує можливість існування порожнечі. Р. Декарт висуває питання про перший поштовх, який надав рух усім тілам. Суб'єктом цього поштовху він визнає Бога.

Дуалізм Р. Декарта зробив можливим двоїсте тлумачення його вчення, яке швидко розповсюдилося та знайшло багатьох послідовників у Європі.

Бенедикт Спіноза. Трактат «Удосконалення розуму» (який не був повністю завершений) та книга «Засади філософії Декарта» Б. Спінози (1632-1677 рр.) звертали увагу філософів на той факт, що поняття «субстанція» за своєю сутністю позначає ті властивості реальності, які не дані чуттям принципово. Субстанціональність не може бути віднесена до жодної з конкретних речей чи їх сукупності, бо усі речі є її виявленнями. Чуттєвість, емпірія має справу лише з одиничними об'єктами, тому вона не може осягти субстанцію, бо усі речі не можуть бути одразу дані чуттям. Узагальненням простих ідей в одну складну (про субстанцію) неможливо створити поняття про такі якості, які не властиві жодній з конкретних речей чи жодній з простих ідей. Таким чином, поняття «субстанція» при своєму виникненні повинно мати зовсім іншу, неемпіричну природу. Дане поняття визнається продуктом розуму, який створив поняття про те, що існує само по собі та виявляє тільки само себе. Воно не потребує для свого виявлення інших речей, з яких повинно складатися. Розглядаючи питання про походження даного поняття, Б. Спіноза робить висновок, що змістовно «субстанція» не відрізняється від поняття про Бога. З доказів, які відносяться до цього висновку, можна констатувати, що Б. Спіноза ототожнює Бога із субстанцією.

Бог не стоїть тепер над природою, не є її творцем як зовнішня сила, а перебуває прямо у природі як її іманентна причина, властивість. Таке розуміння субстанції призводить до вирішення проблеми дуалізму душі і тіла, яку поставив Р. Декарт. Протяжність та мислення, які в філософії Р. Декарта визнаються незалежними одна від одної субстанціями, зливаються у філософії Б. Спінози в одну. А ці її властивості — лише два атрибути поряд з багатьма іншими атрибутами (атрибут — невід'ємна властивість). Усі атрибути мають властивість бути необмеженими сутностями, бо жодна окрема річ чи явище не можуть існувати без присутності усіх атрибутів. На протилежність субстанції та її атрибутам, які носять характер безмежності, для опису обмежених одиничних об'єктів Б. Спіноза використовує поняття «модус» (те, що існує за рахунок зовнішніх причин). Існування модусів характеризується не тільки обмеженістю взагалі, а й мінливістю, рухомістю у межах атрибутів субстанції (часу і простору). Відношення між субстанцією і модусом становить собою відношення частини і цілого. Субстанція визначається здатністю творення, а модус — її продуктом, утворенням, витвором субстанції.

Субстанція має внутрішню властивість — необхідність свого існування. Виявлення цієї властивості відбувається через мислення (атрибут субстанції). Мислення Б. Спіноза розглядає як властивість тіла мати непросторові атрибути. Мислення само по собі є атрибутом субстанції, який виявляє себе не в кожному тілі. Доводячи існування непросторових властивостей дійсності, Б. Спіноза вказував, що рух тіла завжди відбувається згідно з відповідною траєкторією. Просторово ніякої траєкторії в світі ми не знайдемо, завжди бачитимемо конкретне тіло, яке змінилося порівняно з попереднім моментом. Об'єднавши у

своїй голові ці моменти, ми самі створимо просторово фіксовану траєкторію. Однак для тіла, яке рухалося, такої траєкторії просторово (матеріально) не існує, хоча тіло справді рухається по траєкторії. Реальність існування траєкторії (рух небесних світил та інше), яка разом з тим не існує як тілесне, просторове дане, свідчить про реальне існування непросторового атрибуту субстанції. Саме цю властивість Спіноза називає мисленням і відрізняє її від причини як тілесної властивості, вказуючи, що мислення не причинове, а необхідне. Необхідністю детермінуються усі процеси у світі. Кожний конкретний процес має свою причину, лише субстанція має причину в собі самій.

Домінування необхідності у філософії Б. Спінози розповсюджується навіть на такі сфери буття, які для усіх попередніх детерміністів залишалися у полоні випадку, тобто у сфері афектів. Афект (відчуття) для Б. Спінози завжди є результатом дії зовнішніх предметів на тіло чи виявленням дії непросторового атрибуту. Тому гносеологічна концепція Б. Спінози має абсолютно раціоналістичне трактування. Він розділяє пізнання на три ступені: ступінь істини — досягається розумом безпосередньо, незалежно від досвіду (математичні аксіоми тощо); ступінь міркувань розуму — відбувається опосередковано за допомогою правил мислення (побудованих на певних аксіомах, законах), він потребує доведень; ступінь уявлення — в основі лежать чуттєві сприйняття навколишнього світу.

Вирішення Б. Спінозою етичної проблематики не відокремлюється від поняття субстанції (Бога). В центрі його уваги — питання про можливість існування в абсолютно детермінованому світі свободи. У розумінні Б. Спінози субстанція — єдина основа необхідності та свободи. Саме Бог (субстанція) — абсолютно вільний, бо все, що він здійснює, впливає з його власної необхідності, з творіння ним необхідності. Необхідність твориться, а не існує незалежно від акту творіння. Людина як модус особливого роду має обмеження своєї волі у зовнішніх обставинах. Однак у разі використання цих зовнішніх обставин для творіння, для досягнення людських цілей свобода і необхідність не суперечать одне одному, а стають основою взаємного існування. Без необхідності, без урахування законів буття неможливо людині виявити своє воління. Сваюля обставин позбавляє людину свободи волі, лише необхідність протікання процесів буття дає змогу виявити власну волю щодо використання цієї необхідності людиною — свободу особистості. Так Б. Спіноза робить висновок, що свобода полягає у пізнанні необхідності.

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716 рр.) уособлює завершений тип раціоналістичної філософії. В його вченні знайшла своє місце як раціоналістична, так і проблематика сенсуалістичного та емпіристичного напрямів.

Ядром філософської концепції Г. Лейбніца є вчення про монади — монадологія. Монада розглядається як проста неподільна духовна субстанція буття. Спираючись на відомі з античної філософії докази, Г. Лейбніц заперечує можливість існування єдиної субстанції, про яку вчив Б. Спіноза. Г. Лейбніц стверджує, що поняття єдиної субстанції заперечує можливість існування руху,

мінливості буття. Тому він звертається до нескінченної множини субстанцій — монад.

Монада — самодостатня одиниця буття, здатна до активності, саморуку, діяльності. Монада — це проста субстанція. Складна субстанція завжди залежна від простих, а тому складне утворення взагалі не можна визнати субстанцією. Тому монади не змінюються під впливом інших монад, кожна з них є самодостатньою, а отже становить собою самодостатній світ, непорушну гармонію, яка є найсильнішою у світі. Як найдовершеніші гармонійні утворення, монади і між собою мають єдине відношення — гармонію. У випадку, коли в світі існує дві однакових монади, слід визнати, що вони будуть тотожними. Таким чином, монади різняться за своїми якостями.

Монади мають три головні різновиди за ступенем свого розвитку. Нижча форма характеризується перцепцією (духовно пасивною здатністю сприйняття). Вищі монади здатні мати чуття та чіткі уявлення. Їх Г. Лейбніц називає монадами-душами. Монади найвищого ступеня здатні до аперцепції (свідомості) і їх називають монадами-духами. Монади не мають просторових (фізичних) властивостей, тому вони чуттєво не дані. Їх дано лише розумові. Чуттєво дані тіла є комбінаціями монад, які вирізняються тим, з яких монад вони складаються. Людина уособлює собою таку сукупність монад, у якій провідну роль відіграють монади, що здатні усвідомлювати. Об'єднання монад є не випадковим, воно визначене завбаченою гармонією, яка виявляє себе у самозміні монад узгоджено з іншими монадами. Причини зміни монад можуть бути зовнішніми та внутрішніми. Кожна з монад утримує в собі як минуле, так і майбутнє. Завбачена гармонія дає змогу стати наявними усім якостям, які мають у кожній з монад у невиявленій формі.

Процес пізнання, таким чином, Г. Лейбніц розглядає як розвиток здатності до створення та усвідомлення ідей. Він заперечує існування вроджених ідей, людина з народження має лише деякі вроджені принципи (інстинкти). Чуттєве пізнання ним розглядається як нижча ступінь раціонального пізнання. Відомий вираз «Немає нічого в розумі, що не пройшло раніше через чуття» Г. Лейбніц доповнює положенням — «крім витворів самого розуму». Розум відкриває суттєве, необхідне, а чуття — випадкове, емпіричне. Тому і істини бувають різними: емпіричні — істини факту; розумові — істини теорії. До істин розуму Г. Лейбніц відносить головні положення математики та логіки.

Математику і логіку Г. Лейбніц розглядає як головні науки розуму, які повідомляють людині про світ, не даний чуттєво. Це науки про усі можливі світи (на відміну від філософії, яка визначається ним як наука про цей дійсний світ).

4. Загальна характеристика філософії життя. А. Шопенгауер, Ф. Ніцше.

«Філософія життя» – напрямок, що склався в останній третині XIX – початку XX ст. головним чином у Німеччині і Франції. Основні представники: *Ф. Ніцше* (1844-1900 рр.), *В. Дільтей* (1833-1911 рр.), *А. Бергсон* (1859-1941 рр.), *О. Шпенглер* (1880-1936 рр.). Джерелами “філософії життя” стали традиції німецького романтизму, який виступив проти раціоналізму Просвітництва та філософія А. Шопенгауера. Теоретики цього напрямку звернулися до життя як

первинної реальності: у Ф. Ніцше вона виступає у формі *«волі до влади»*, у А. Бергсона – як космічний *«життєвий порив»*, у В. Дільтея – як потік переживань. В усіх трактуваннях життя являє собою цілісний процес творчого становлення, розвитку, що протистоїть усім механічним, неорганічним утворенням, усьому визначеному, застиглому і «сталому». Науковому раціональному пізнанню «філософія життя» протиставляє позаінтелектуальні, інтуїтивні, образно-символічні способи осягнення ірраціональної у своїй основі життєвої реальності: інтуїцію, переживання, розуміння. Найбільш адекватним засобом збагнення і вираження життя розглядається мистецтво, інтуїтивно-несвідоме вираження життя в міфі.

Артур Шопенгауер (1788-1860 рр.) народився у родині данцигського банкіра у 1788 році. Його мати - видатна німецька письменниця Анна Шопенгауер після смерті чоловіка переселилася у м. Веймар. В її домі часто бували такі відомі люди, як Гете, Віланд, Гримм, брати Шегелі. Глибоко вражений смертю батька, майбутній філософ деякий час займався комерційною діяльністю, яка була йому глибоко огидною. Вже в юності в його характері виявляються задатки песимізму, які наклали відбиток на його життя та життєву рефлексію. Коли Артуру виповнилося 21 р., він вступив до Геттингенського університету, на медичний факультет, а під впливом Г.Е. Шульца зацікавився філософією. У 1811 р. він переселився до Берліну, де в той час був дуже ушлюблений Й. Фіхте. Через два роки А. Шопенгауер випустив свою першу роботу: *«Про чотирьохякісний корінь достатньої основи»*. Навесні 1814 р. він переселився до Дрездена, де і була написана головна його робота *«Світ як воля і уявлення»* (1818 р.). З 1820 по 1831 рр. А. Шопенгауер працював в Берліні приват-доцентом, а пізніше відмовився від викладацької діяльності й іншу частину життя провів у Франкфурті-на-Майні, де і помер у 1860 р.

Артур Шопенгауер у своїх роботах *«Світ як воля і уявлення»* та *«Про підставу моралі»* абсолютною першоосновою світу вважає *«волю до життя»* – нескінченне безцільне прагнення до активності і зміни, що творить світ і людину. Ця воля роздрібнюється в безлічі втілень, між якими йде невпинна боротьба, що пронизує усі рівні живої і неживої природи, в тому числі і людину. Людина – раба волі, яка змушує її жити, яким би безглуздим і жалюгідним не було людське існування. Але в людині бере начало прагнення до звільнення від підпорядкування безглуздій *«волі до життя»*, до подолання егоїстичних імпульсів. До цього ведуть два шляхи. Перший – через мистецтво: завдяки спогляданню прекрасного відбувається відмова людини від нескінченного потоку бажань, рабського служіння волі; переживаючи зустріч з піднесеним, людина більше не вважає себе єдиним центром Всесвіту, автономним суб'єктом. Другий шлях – через жалість, співчуття, що звільнюють індивіда від тягаря турботи про власне життя і породжує в ньому турботу про чуже благо, перетворення чужого страждання у власне. Жалість – первородна глибина людського *«Я»*, в якій відкривається значимість людини як особистості. Таким чином, призначення і сенс життя людини, за А. Шопенгауером, в естетичному і моральному звільненні від *«волі до життя»* шляхом подолання ілюзій про

внутрішню автономію індивіда і усвідомлення надіндивідуальної значимості життя.

А. Шопенгауер першим у ХІХ столітті створив філософське обґрунтування песимізму. Усе життя – суцільні розчарування і страждання, що кореняться в самій «волі до життя», з її безглуздістю і вічною незадоволеністю. Людина під впливом волі увесь час чогось бажає: комфорту, здоров'я, продовження життя, які щодня потрібно завойовувати невпинною працею, постійною боротьбою з нестатками. Але бажання ніколи не задовольняються, а якщо задовольняються, то приносять із собою байдужість і нудьгу. Та й життя ми намагаємося зберегти, постійно маючи в перспективі смерть. Життя є щось таке, що треба «відстраждати», щастя ілюзорне, тому А. Шопенгауер називав існуючий світ «найгіршим з можливих».

Фрідріх Вільгельм Ніцше (1844 — 1900 рр.) — філософ, який частіше за інших був приреченим на нерозуміння читача. З його цитат, напевно, найвідомішою вважають «Бог помер» та «Якщо ти йдеш до жінки, не забудь батіг!». Проте мало хто знає Ф. Ніцше — людину, яка була сором'язливою у спілкуванні із жінками, Ф. Ніцше — композитора і музиканта, який ненавидів антисемітизм та дуже оригінального мислителя, який у значній мірі вплинув на діячів ХХ століття (З. Фрейда, Ж.-П. Сартра, С. Цвейга, Т. Манна, Г. Гессе, Ж. Дерріду та ін.). І дідусь, і тато Ф. Ніцше були священиками, тому, після його народження, батьки вважали, що сімейна традиція знайде своє продовження, тим паче, що за материнською лінією також були священики. При хрещенні батько дав синові ім'я Фрідріха Вільгельма, оскільки вважав прусського короля Фрідріха Вільгельма Четвертого своїм благодійником. За першою дитиною на світ з'явилося ще двоє: Елізабет та Йозеф. Коли Фрідріху було 5 років, помер його батько. Родина переїхала до Наумбурга, до бабусі та двох старших сестер матері. Після того, як помер дворічний Йозеф, Фрідріх залишився єдиним чоловіком в сім'ї серед п'яти жінок. Маленький Фрідріх був дуже розумною дитиною. В першому класі майже за всіма предметами був відмінником. У той час він був дуже релігійним. Свідки розповідали, що, коли Фрідріх читав цитати з Біблії, всі оточуючі плакали. Тому він отримує прізвисько «маленький пастор». Рано можна було помітити, що хлопчик є незвичайною дитиною. У 10 років він писав вірші та музичні твори, а в 14 почав писати автобіографію. Фрідріх любляв давні мови: грецьку мову, латину. У 1864 році в Бонні він обирає для свого навчання богослов'я та класичну філологію. Хоча перше він обирає лише для спокою матері, оскільки на той час вже не був релігійною людиною (відмовляється від відвідування богослужінь у церкві). Наступного року його вчитель бере Фрідріха із собою до Лейпцига. Цей період став важливим для Ф. Ніцше як в позитивному, так і в негативному значенні. У Ф. Ніцше з'являються перші сумніви щодо філології. Він називає її «побічною дитиною богині філософії від якогось ідіота або кретина». Нарешті, саме в Лейпцигу Ф. Ніцше знайомиться з двома людьми. З першим із них Ф. Ніцше зустрівся не особисто, а через книгу — «Світ як воля та уявлення» А. Шопенгауера. Ф. Ніцше у захваті від цього твору. Йому також імпонує те, що А. Шопенгауер вважав музику

найвищою формою вираження мистецтва. Друга людина — це Р. Вагнер, який відіграє для Ф. Ніцше не тільки роль друга, але й роль батька. За законом через рік Ф. Ніцше мусить пройти військову службу. Проте під час вправ верхи він отримує важку травму, і, не сказавши ні слова, доїжджає до казарми, де падає непритомний. За це його достроково демобілізують. У 1869 році він близький до захисту дисертації. Проте, ще не закінчивши навчання, йому пропонують місце професора класичної філології. Це цікаво ще й тому, що в цей час він остаточно відмовляється від філології, у листі своєму другові пише, що їй місце — серед іншого мотлоху наших предків. Його поважають співробітники, лекції відвідує багато студентів.

У 1870 році починається Франко-прусська війна. Ф. Ніцше йде на війну добровольцем, але у нього одночасно починаються дизентерія та дифтерія, тому він змушений повернутися додому. За два місяці він продовжує читати лекції. Одночасно він пише книгу «Народження трагедії з духу музики». У ній йдеться про те, що в Древній Греції трагедія виникла з двох протилежних принципів — «діонісійського» та «аполлонського». Занепад трагедії був пов'язаним із «сократичним духом», раціоналізмом. Р. Вагнер високо оцінив цей твір, писав, що не читав нічого дивовижнішого від цієї книги. Але у всіх інших книга не знаходить визнання. Тож, книга стає для автора справжньою катастрофою — він губить свій авторитет гарного професора, його лекції все рідше відвідують студенти. Через чотири роки до свого завершення підходить дружба між Ніцше і Вагнером. І це також стало важкою втратою для Фрідріха. Одночасно серйозно погіршується здоров'я Ф. Ніцше. Медики не прийшли згоди щодо хвороби, на яку страждав Ф. Ніцше. Більшість із них називає цю хворобу спадковою. Наступні 10 років Ф. Ніцше проводить як вільний філософ. Він подорожує в пошуках придатного для його стану клімату. Проте так і не знаходить його. І, незважаючи на стан здоров'я, він продовжує писати. У 1881 році з'являється «Ранкова зоря», «Людське, надто людське». У 1882 році — «Весела наука». Цей твір вважається прелюдією до найвідомішої книги Ф. Ніцше — «Так говорив Заратустра». Оцінюючи цю книгу, думки різко розходяться. Деякі вважають її справжнім одкровенням. Інші — погано написаною книгою без почуття гумору, у якій проявляється лише егоїзм автора. Філософія Ф. Ніцше у Заратустрі побудована на двох головних ідеях: «вічне повернення» та «надлюдина». Сенс життя — це воля до влади. Шлях до надлюдини проходить три етапи: «верблюд», «лев», «дитина». Спочатку в людини є лише віра, що дісталася у спадок, потім настає нігілізм — відмова від цієї віри, і, врешті-решт, людина розуміє, що «бог помер», що не існує абсолютної моралі чи релігії. Лише тоді людина по-справжньому звільняється та може керувати собою самостійно. Сам Ф. Ніцше називав книгу п'ятим Євангелієм. Тому він був розчарований, коли твір не прийняв читач (як і інші його книги при житті автора). У 1885 році сестра Ф. Ніцше одружується з ярим антисемітом, переймає думки чоловіка. Вона зобов'язала себе видавати книги Фрідріха після його смерті. І при цьому друкувала їх в певному ракурсі. Після видання твору «Так говорив Заратустра» у Ф. Ніцше справи йдуть все гірше і гірше. Поступово дає про себе знати

наближення божевілля. У січні 1889 року, в результаті нервового нападу в Тюрині, його було відправлено до психіатричної клініки в Йенському університеті. Його мати наглядала за ним, а після її смерті це робили його сестри. А тим часом до Ф. Ніцше приходять слава і популярність. Проте сам він цього вже не міг розуміти, бо помер. Фрідріх Ніцше пішов із життя 25 серпня 1900 року в Веймарі.

Три періоди творчості. Ф. Ніцше утверджувався, як філософ під впливом А. Шопенгауера. Ввібравши основні ідеї останнього, він їх збагатив власним розумінням природи і світу, додав до них здорову долю волонтаризму. Згодом у Ф. Ніцше все більше вимальовується власна філософська доктрина, змінюється політична концепція світосприйняття. Його філософія втрачає зв'язок з А. Шопенгауром і починає вибудовуватися на ірраціоналізмі та волонтаризмі – двох наріжних каменях ніцшеанства. Ф. Ніцше вибудовував свою власну концепцію світосприйняття. Її в цілому за ступенем розвитку поділяють на три періоди.

Перший період (1872 – 1876 рр.).

Написано перші роботи: «Походження трагедії з духу музики» (1872 р.); «Філософія в трагічну епоху Греції» (1873 р.); «Про істину й неправду в позаморальному розумінні» (1873 р.); «Наука й мудрість у боротьбі» (1875 р.); «Несвоєчасні міркування» (1873-1876 р.). Уже в цей період Ф. Ніцше охоплюють душевні страждання, що знайшли відображення в його творчості. Усвідомлення трагічності буття змушує людину піднятися над нею: «Людина повинна знайти в собі щось таке, щоб не боятися цього світу». Ніцше був переконаний, що в цьому світі не можна знайти справжній прихисток від страждань, заподіяних зовнішнім світом сприйняття, тому він прагнув піднятися вгору. У певному розумінні він перетворився на фанатика віри. Сам розвиток науки був для нього внутрішньою трагедією, трагедією сучасної науковості. Протилежність життя й розуму стає основою ніцшеанської теорії. Свій перший твір він присвятив аналізу культури античної Греції, зокрема розгляду античної трагедії; він розвиває ідею типології культури, означену Ф. Шіллером, Ф. Шеллінгом, іншими німецькими романтиками. Предметом його поклоніння в перший період було мистецтво. Він порівнює два начала: 1) *діонісійське* – життєве, буйне, трагічне; 2) *аполлонівське* – споглядальне, однобічно інтелектуальне. Філософ усвідомлює рівновагу двох начал: буйного й спокійного. Уже тут містяться зачатки вчення про «буття» як стихійне зіткнення, розвинутого пізніше у вченні про прагнення до сили, яке властиве всьому живому, що прагне до свого самоствердження.

Другий період (1878 – 1882 рр.).

Ф. Ніцше розробляє проблеми людського пізнання, виявляє зацікавленість позитивізмом і природознавством. Роботи цього періоду: «Людське, занадто людське» (1878-1880 рр.) – автор вдається до різкої критики моралі тогочасного суспільства; «Ранкова зоря» (1881 р.); «Весела наука» (1882 р.) – розвиває концепцію «переоцінки цінностей». Основна проблема цього періоду – накопичення душевних переживань, завдяки яким у душу ллється «вогненне

життя». Це життя лише на мить могло піднятися над душевною невдоволеністю. Внутрішнє переживання трактувалося як доповнення до зовнішнього сприйняття. Ф. Ніцше намагався піднятися над однобічним світом сприйняття. Його твори вибудовані, як ланцюг афоризмів.

Третій період (1883 – 1898 рр.).

Основні роботи: «По той бік добра й зла» (1883 – 1886 р.); «Генеалогія моралі» (1887 р.); «Так говорив Заратустра. Книга для всіх і ні для кого» (1883 – 1885 р.); «Антихристиянин» (1888 р.)». У творчості Ф. Ніцше поняття не вибудовуються в струнку систему, а з'являються як багатозначні символи: «життя», «воля до влади», що є саме буття в його динамічності, пристрасть та інстинкт, самозбереження. У цей період вводиться у вжиток поняття «надлюдина» як зміст землі. «Хай буде надлюдина смыслом землі!», «Надлюдина – це море, де потоне презирство ваше. Надлюдина – це блискавка, це божевілля!» «Велич людини в тому, що вона є мостом, а не ціллю; і любові в ній гідне лише те, що вона є переходом і знищенням. Я люблю того, хто не вміє жити інакше, окрім як в ім'я власної загибелі, тому що він іде через міст».

Розуміння «волі до влади» Ф. Ніцше. Згідно Ф. Ніцше, філософія, християнська релігія й аскетична мораль відривають людину від джерел самого існування – від життя. Однак часи цих вчень, констатує філософ, пройшли – потрібні нові ідеї. На місце прагнення до досягнення сутності і порядку слід поставити життя як вічний рух, становлення, постійний плин, у якого немає мети, єдність, яку не можна оцінювати як істинне чи помилкове, добре чи зле. За Ф. Ніцше, усі процеси як фізичного, так і духовного життя – це різні модифікації волі до влади, до могутності – найважливішої властивості життя як такого.

Поняття волі, як основи всього існуючого, Ніцше запозичив у А. Шопенгауера, але надав йому іншого відтінку. Життя є не що інше як «воля до влади», воно прагне до максимуму відчуття влади. Ніцше вважає, що раціональна діяльність паралізує волю до влади, підмінюючи активність, діяльність - розмірковуваннями. Загальноприйнята мораль також підриває «волю до влади», проповідуючи любов до ближнього. «Воля до влади» – основа права сильного, котрий стоїть вище од усіх моральних, релігійних і інших нормативних установлень. Саме таким правом повинна керуватися справжня людина у всіх сферах своєї життєдіяльності. Згідно Ф. Ніцше, протягом всієї історії раби у вигляді духовної помсти намагалися нав'язати свою мораль панам. Найвищого розвитку цей процес набув у християнстві. Іудео-християнська мораль перешкоджає повному самовираженню людини. Необхідно провести переоцінку цінностей. Своім етичним вченням Фрідріх Ніцше здійснив радикальний розрив з класичною традицією європейського раціоналізму. Він був найбільш незвичайним з усіх моралістів, що стверджував мораль через її критику і навіть радикальне заперечення. Він вважав себе першим аморалістом, справжнім безбожником, антихристом, динамітом, що покликаний підірвати болото звичних уявлень. Ф. Ніцше нещадно критикує цінності традиційного гуманізму, висуваючи гасло «переоцінки усіх цінностей». Ніцше проводить фундаментальну різницю між двома типами моралі: мораллю панів і мораллю

рабів. Під мораллю рабів Ф. Ніцше має на увазі мораль, що сформувалась під впливом християнської релігії, яка поневолює душі людей, паралізує їх творчу енергію, перетворює їх на покірних долі і лицемірних. Рабська мораль, претендуючи на всезагальність, є мораллю юрби, а не особистості. Ця мораль тлумачиться Ф. Ніцше як воля до заперечення життя, що виростає з рабського стану. За Ф. Ніцше, загальноприйнята мораль підриває «волю до влади», яка є основою права сильного, котрий стоїть вище всіх моральних, релігійних і інших нормативних установлень. В основі «моралі панів» повинні бути наступні принципи: єдина безумовна цінність – «життя»; люди нерівні – у них різні життєві сили і «воля до влади»; сильна людина вільна від моральних зобов'язань, не зв'язана ніякими нормами. Усім цим вимогам, за Ф. Ніцше, задовольняє суб'єкт моралі панів – надлюдина («білява бестія»). По суті справи в міркуваннях Ніцше надлюдина займає місце Бога. «Бог помер. Ми його вбили», – сповіщає Ф. Ніцше вустама Заратустри. І на його місце повинна прийти надлюдина. Таким чином, погляди Ф. Ніцше цілком перевернули принципи традиційної класичної етики, орієнтованої на ідеали гуманізму і прогрес розуму. «Мораль панів» – це мораль сили і егоїзму, котра теж має певні обов'язки, але тільки стосовно подібних до себе. Позбавлена моралістичних забобонів, випущена Ф. Ніцше на свободу «білява бестія» викликала справжнє захоплення у середовищі естетизованої європейської інтелігенції кінця XIX – початку XX століття, бо відкривала для неї нові виміри особистої свободи. Але трапилось так, що ідеї нічим не стримуваного активізму, ірраціонального прагнення до утвердження свого життя, цинічна зневага до гуманістичних цінностей дуже швидко перейшли зі сфери рафінованого філософствування в практичну площину обробки мас, були використані ідеологами німецького фашизму. Коли Гітлер звільняв своїх вояків від моральних сумнівів і химери совісті, він лише посилював руйнівну інерцію цих фатальних думок Ф. Ніцше.

5. Основні риси сучасної світової філософії. Сучасна епоха характеризується небаченим досі зростанням впливу науково-технічного прогресу на природу, на всі сторони життя суспільства, людину, на саме її існування – результаті інформатизації, комп'ютеризації, електронно-атомних технологій, новітніх засобів масової інформації, які тепер не мають меж. Під впливом цього формується нова картина світу, відбувається радикальна зміна ціннісних орієнтацій і пріоритетів людини. Загальнолюдські цінності набувають все більшого визнання. Навіть колишній Радянський Союз, який фактично не визнавав «Загальну декларацію прав людини», прийняту ООН у 1948 році, через 41 рік врешті-решт у 1984 році ратифікував її. Філософія як теоретична форма відображення дійсності (форма суспільної свідомості) не може цього не враховувати. У зв'язку з цим сучасна світова філософія набуває таких основних рис:

1. Осмислення глобальних проблем, котрі стоять нині перед людством, а саме: екологічних, ресурсозберігаючих, продовольчих, демографічних, енергетичних, технологічних і т.п.

2. Переосмислення в цьому контексті проблем самої людини, її виживання як виду.
3. Визнання пріоритету у філософії загальнолюдських цінностей, відображених у «Загальній декларації прав людини».
4. Пліуралізм (множинність) філософських вчень і напрямків, заперечення монополізму будь-якого з них.
5. Толерантність (терпимість) щодо ставлення до різних філософських концепцій.
6. Постановка проблеми формування планетарної свідомості.

6. Психолоаналіз і неофрейдизм. Однією з найвпливовіших ідейних течій ХХ ст. став психолоаналіз. Виникнувши в рамках психіатрії як своєрідний підхід до лікування неврозів, психолоаналіз спочатку не претендував на роль філософського вчення, яке розкривало б та пояснювало поряд із механізмами функціонування людської психіки також і закономірності суспільного розвитку. Але з часом його теоретичні положення та установки почали застосовуватись у філософії для пояснення особистісних, культурних та соціальних феноменів. Досліджуючи психолоаналіз як комплекс гіпотез та теорій, що пояснюють роль несвідомого в житті людини, слід виділяти три його аспекти: пізнавальний, соціально-культурний та лікувально-практичний. Розглянемо зміст першого та другого аспектів психолоаналізу.

Засновником психолоаналізу в його класичній формі був австрійський психолог, невропатолог, психіатр *Зігмунд Фрейд* (1856-1939 рр.). Його теоретичні погляди сформувались під впливом традицій класичного природничо-наукового матеріалізму та еволюціонізму в той час, коли вже намітилась криза традиційних уявлень про психічне життя людини, коли з усією очевидністю виявилось, що неможливо розкрити таємницю буття людини, виходячи лише з її природних характеристик. Психолоаналіз З.Фрейда був спробою синтезу двох напрямків дослідження природи людини: 1) розкриття психічних поривань внутрішнього світу, смислу людської поведінки; 2) аналізу впливу культурного та соціального середовища на формування психічного життя людини та її психічних реакцій. А це в свою чергу передбачало глибше вивчення структури особистості, оскільки, аналізуючи та оцінюючи людську діяльність, З. Фрейд повсякчас натикався на такі характеристики поведінки людини, які неможливо було пояснити особливостями її свідомого ставлення до дійсності та до самої себе. Головним у психолоаналізі стало виявлення несвідомого, його філософське осмислення та тлумачення. З. Фрейд, висуваючи свою концепцію несвідомого, підкреслював, що воно не було предметом дослідження класичної філософії та психології, а причину цього вбачав у культурі розуму та свідомості. Психіка ж людини, на його думку, роздвоюється на дві сфери: свідоме та несвідоме. Саме вони і визначають суттєві характеристики особистості. Поділ психіки на свідоме і несвідоме, писав З. Фрейд, є основною передумовою психолоаналізу, і лише він дає змогу зрозуміти і піддати науковому дослідженню часто спостережувані і дуже важливі патологічні процеси душевного життя.

Інакше кажучи, психоаналіз не може вважати свідоме сутністю психічного, а має розглядати свідомість як якість психічного, яка може приєднуватись чи не приєднуватись до інших його якостей. Спочатку психіка у З.Фрейда була представлена трьома інстанціями: несвідоме, передсвідоме і свідомість. *Несвідоме* — це та частина психіки, де концентруються несвідомі бажання та витіснені із свідомості ідеї. *Передсвідоме* — це зміст душевного життя, який у даний час не усвідомлюється, але легко може стати усвідомленим (пам'ять мислення та ін.). *Свідомість* З.Фрейд пов'язував в основному із сприйманням зовнішнього світу.

Джерелом психічної динаміки, за З.Фрейдом, є бажання сфери несвідомого, що прагнуть розрядки через дію. Але для цього необхідно, щоб вони включились у сферу свідомості, яка управляє реалізацією актів поведінки. Можливим же це стає лише за посередництва передсвідомого, яке здійснює цензуру бажань несвідомого. (Цензура, за З. Фрейдом, це образне уявлення тих сил, які прагнуть не пропустити до свідомості несвідомі думки та бажання). Пізніше З. Фрейд уточнює, що психічна діяльність несвідомого підкоряється принципу задоволення, а психічна діяльність передсвідомого — принципу реальності. Створивши теоретичну систему психіки, З. Фрейд мав довести її правомірність. З цією метою він виділяв певні приклади психічної діяльності, а саме: сновидіння, асоціативне мислення, гіпнотичне навіювання, дотепність, психопатологія буденного життя (забування імен, прізвищ, гублення речей тощо). Теорія З. Фрейда про свідоме та несвідоме і стала основою психоаналітичної системи. Важливим складовим елементом фрейдівського психоаналізу було уявлення про лібідо. Спираючись на дані природничих наук і дотримуючись біологічного стилю мислення, З. Фрейд головним рушієм поведінки людини вважав два інстинкти: самозбереження та сексуальний. Сексуальний інстинкт, лібідо, і став центральною ланкою психоаналізу. *Лібідо*, згідно з Фрейдом, — це психічна енергія, яка лежить в основі всіх сексуальних проявів індивіда, сила, що кількісно змінюється і якою можна вимірювати всі процеси та перетворення в сфері сексуального збудження. Вчення про лібідо є подальшим розвитком енергетичного підходу до психіки. Психічна енергія інтерпретується З. Фрейдом як енергія лібідо, а також субстанція, що кількісно змінюється. Інстинктивний імпульс може бути розрядженим у дію, витісненим (витіснення — це переведення психічного змісту із свідомості у несвідоме і збереження його у несвідомому стані) назад у несвідоме, або ж енергія сексуальних потягів відхиляється від прямої мети і спрямовується до несексуальних (соціальних) цілей. Цей останній процес З. Фрейд називає *сублімацією*. З точки зору вчення про лібідо процес психічного розвитку людини є за своєю суттю біологічно детермінованим процесом перетворень її сексуального інстинкту. Проте З. Фрейд з цілого ряду причин змушений був коригувати свою систему. Труднощі, пов'язані із зведенням усієї людської поведінки до проявів сексуальності, з одного боку, вплив подій Першої світової війни (страждання людей, пов'язані не з сексуальними переживаннями, а з травмуючими їх випробуваннями війни) — з іншого, критика опонентів — з

третього, змусили З. Фрейда дещо переглянути структуру інстинктів (воля до влади, сексуально-еротичний, інстинкти марносластва, агресивності та ін.).

Своєрідними і неоднозначними є уявлення З. Фрейда про суб'єктивну реальність людини. У праці «Я і Воно» (1923 р.) він розгортає структурну концепцію психіки, виділяючи в ній три сфери: «Воно» (id), «Я» (ego) та «Над-Я» (super-ego). Під «Воно» З. Фрейд розуміє найпримітивнішу субстанцію, яка охоплює усе природжене, генетично первинне, найглибший пласт несвідомих потягів, що підкоряється принципу задоволення і нічого не знає ні про реальність, ні про суспільство. Вимоги «Воно» мають задовільнятися «Я».

«Я», як вважав З. Фрейд, — це сфера свідомого, це посередник між несвідомим та зовнішнім світом, що діє за принципом реальності. «Я» прагне зробити «Воно» прийнятним для світу і привести світ у відповідність до бажань «Воно». Особливого значення З. Фрейд надавав «Над-Я», яке є джерелом моральних та релігійних почуттів. Якщо «Воно» зумовлене генетично, «Я» — індивідуальним досвідом, то «Над-Я» є результатом впливу інших людей. «Над-Я» — це внутрішня особистісна совість, інстанція, що уособлює в собі установки суспільства. Ці теоретичні положення стали засадними для нового погляду на природу психічного.

Вчення З. Фрейда, не будучи філософським, містить у собі значний світоглядний потенціал, перш за все, завдяки специфічному осмисленню сутності людини і культури. Продовжуючи психоаналітичну практику, він від дослідження індивідуальної поведінки звертається до соціальної. Всю історію людства, соціальні події, суспільне життя З. Фрейд намагається тлумачити з позицій власної теорії психоаналізу та біогенетичного закону. За такого підходу індивідуальний розвиток людини відтворює основні стадії розвитку людського роду. Перехід дитини від одного віку до іншого повторює ті основні етапи, які в своєму розвитку пройшло людство. Психіка, на думку З. Фрейда, — це засіб взаємозв'язку всіх епох. А соціокультурні стереотипи поведінки визначаються сімейно-сексуальними відносинами. При цьому буття людини тлумачиться як постійна боротьба між інстинктом життя (Еросом) та інстинктом смерті (Танатосом). Зводячи людське життя до інстинктивних нахилів, З. Фрейд тим самим заперечує соціокультурні закономірності. Він вважає, що культура ґрунтується на відмові від задоволення бажань несвідомого і існує за рахунок сублімованої енергії лібідо. Процес культури, писав З. Фрейд, є справою Еросу, який прагне об'єднати окремих індивідів, потім сім'ї, потім племена, раси, нації в один великий союз — людство. Чому так має бути, ми не знаємо. Це просто результат роботи Ероса. Ці маси людей мають бути об'єднані за допомогою лібідо. Сама по собі необхідність та переваги спільної праці не можуть утримати людей разом.

Пояснюючи походження та сутність культури, З. Фрейд виходив із переконання в подібності закономірностей, індивідуальних та колективних психологічних явищ, а також із однаковості механізмів формування нормальних та патологічних виявів психіки.

На цій підставі він зробив висновок, що релігію слід вважати загальнолюдським нав'язливим неврозом, аналогічним до відповідного дитячого неврозу укоріненого в комплексі Едіпа, це форма масового божевілля. (*Комплекс Едіпа*, за З. Фрейдом, – це сукупність неусвідомлюваних уявлень та почуттів, які концентруються навколо несвідомого потягу дітей до одного з батьків протилежної статі).

Вражений крахом культурних цінностей та насильницькою смертю десятків тисяч людей в роки Першої світової війни, З. Фрейд в останні роки свого життя піддає сумніву багато завоювань цивілізації. Підкреслюючи трагічність існування людини в суспільстві, попереджаючи про можливість катастрофічних ситуацій у розвитку людства, З. Фрейд проводить ідею культурної танатології, тобто приреченості людської цивілізації. Він вважає, що людство розвивається неправильно, і тому не буде великої трагедії, якщо цивілізація загине.

Психологічні та соціологічні погляди З. Фрейда вплинули на мистецтво, етнографію, психологію, на духовне життя західного суспільства в цілому. Цьому сприяли його безсумнівні досягнення. Після виходу праць З. Фрейда стало зрозуміло, що неусвідомлювані структури складають особливий онтологічний пласт психіки, цілком досяжний для наукового аналізу (раціональний аналіз ірраціональних потягів). Дослідивши складність та багатоплановість структури особи, він вперше побудував єдину, внутрішньо взаємопов'язану картину психіки. З. Фрейд увів до наукового обігу ряд ідей та проблем, які показали, що рівень свідомості є невіддільним від інших глибинних рівнів психічної активності, без вивчення природи яких неможливо зрозуміти природу людини; він запропонував не лише нові способи лікування хвороб, а й новий підхід до пізнання людини, її духовного світу. Але в психоаналізі З. Фрейда, як і в будь-якій іншій галузі знання, є невирішені питання: він не зміг до кінця розкрити роль соціального фактора у формуванні і розвитку свідомості та психіки людини в цілому; є в його концепції і такі положення, які з часом виявили свою обмеженість і практичну безперспективність.

Одним із перших із критикою теорії психоаналізу З. Фрейда виступив швейцарський психіатр, культуролог, засновник аналітичної психології *Карл Юнг* (1875-1961 рр.). Основні розходження К. Юнга із З. Фрейдом стосувались двох основних моментів: ролі сексуальних потягів у психічному житті індивіда та тлумачення природи несвідомого. К. Юнг показав, що неприпустимо аналізувати всі прояви несвідомого з огляду на витіснену сексуальність, що принципово неможливо пояснити походження людської культури з позицій комплексу Едіпа. Він якісно переосмислює концепцію несвідомого З. Фрейда. З його точки зору, несвідоме включає в себе не лише суб'єктивне та індивідуальне, витіснене за поріг свідомості, а й колективний і безособовий зміст психічного, що походить із глибокої давнини.

Особистісне несвідоме у З. Фрейда є результатом життя індивіда, а колективне несвідоме К. Юнга — результатом життя людського роду. Емпіричним підґрунтям для ідей «*колективного несвідомого*» стала подібність між міфологічними мотивами давнини, образами сновидінь у нормальних людей

та фантазіями психічно хворих. Ці образи К. Юнг назвав *архетипами* і розумів їх, по-перше, як психічне співвідношення інстинктів; по-друге, як результат спонтанного породження нейродинамічними структурами мозку образів, незмінних для усіх часів і народів; по-третє, як чистий формоутворюючий елемент сприймання, що обумовлює саму його можливість. У різноманітних проявах архетипів К. Юнг виділяє також і спільне: усі фундаментальні образи-символи принципово протистоять свідомості, їх неможливо логічно осмислити та адекватно виразити в мові. Єдине, чого може досягти психологічна наука, — це описати архетипи і дати їм певне тлумачення. Вихідним пунктом духовного життя людини є досвід інтуїтивного бачення архетипів колективного несвідомого, яке суб'єктивується в образах міфології та релігії.

Аналізуючи форми взаємодії несвідомо-архетипових та свідомих компонентів психіки, К. Юнг виділяв дві крайності:

1) розчинення особистісного елемента в стихії колективного несвідомого, характерне для східних релігій;

2) науково-практична експансія європейського «Я», де пригнічується колективно-несвідома сутність психічного життя.

Тенденції розвитку психоаналізу в сучасному світі суперечливі. Проте можна виділити деякі особливості сучасної психоаналітичної філософії. Це, по-перше, орієнтація на виявлення основ людського буття, структурних елементів психіки, мотивів поведінки особистості; по-друге, основним об'єктом дослідження є специфічна форма реальності — психічне, яке має свою власну природу і підкоряється особливим закономірностям розвитку. З якої б точки зору не піддавали критиці вчення З. Фрейда та його послідовників, воно знову й знову ставало предметом наукових дискусій, породжувало нові напрямки, тому що в ньому знайшли відображення реальності психічного життя людини.

Критичний перегляд різноманітних положень фрейдівської теорії став поштовхом до виникнення в 30-х роках нового напрямку в психоаналізі — неофрейдизму, представники якого основну увагу приділяли дослідженню соціально-філософських проблем.

Неофрейдизм представлений багатьма течіями:

По-перше, це індивідуальна психологія А. Адлера (1870-1937 рр.). За цією концепцією, психічна хвороба є результатом неусвідомленого потягу до переваги, розпалюваного почуттям неповновартості, що пов'язано з яким-небудь тілесним недоліком. Не погоджуючись із З. Фрейдом щодо перебільшення ролі сексуальності і несвідомого у поведінці людей, А. Адлер акцентував увагу на ролі соціальних чинників. З його точки зору, характер людини виростає з її «життєвого стилю», який є системою цілеспрямованих прагнень, що формується в дитинстві і реалізує потребу в перевазі, самоствердженні та компенсує почуття неповновартості.

По-друге, це сексуально-економічна теорія В. Райха (1897-1957 рр.). Вважаючи фрейдизм і марксизм взаємодоповнюючими, В. Райх намагався на основі психоаналізу інтерпретувати взаємовідносини між економічним базисом та ідеологією.

По-третє, теорія соціалізації і людської взаємодії Г. Саллівана (1892–1949 рр.). Згідно з концепцією міжособистісних відносин, яку розвивав Г. Салліван, у психіці людини нема нічого, крім відносин до інших осіб і об'єктів або зміни міжособистісних ситуацій. Без залишку розчиняючи індивіда в міжособистісному середовищі, Г. Салліван взагалі проголошував існування особистості чимось міфічним або ілюзорним, бо особистість постає у нього як сукупність певного ряду персоніфікацій, котрі сприймаються як викривлені образи, що виникають у процесі міжособистісного спілкування.

Ці течії, а також вчення К. Хорні, Р. Мея поєднує прагнення вийти за рамки біологічних характеристик людини і знайти відповіді на питання про природу особистості у сфері соціальних явищ.

І нарешті, основним представником неофрейдизму був Еріх Фромм (1900–1980 рр.). Він першим вказав на нездатність ортодоксального фрейдизму вирішити проблему взаємодії особи і суспільства. Е. Фромм не задовольняв біологізм та соціальний песимізм З. Фрейда, тому він сконцентрував увагу на перетворенні психоаналізу в соціальну філософію. З цією метою він звернувся до попередньої філософської думки, а саме до поглядів Л. Фейєрбаха і особливо до праць К. Маркса, що дало йому змогу критично переосмислити фрейдівську точку зору на природу несвідомих потягів та на роль соціальних факторів у становленні особистості. Проте, вважаючи, що соціальна теорія К. Маркса недостатньо враховує роль психологічного фактора, Е. Фромм поставив за мету доповнити марксизм психоаналізом. Протягом усієї своєї наукової діяльності Е. Фромм залишається вірним основним теоретичним положенням психоаналізу. Він був твердо переконаний, що критерієм соціального розвитку має бути самопочуття людини — психологічна вдоволеність чи невдоволеність загальною життєвою ситуацією.

Е. Фромм прагнув з'ясувати, яку роль відіграють психологічні фактори в соціальному, намагався розкрити психологічний механізм суспільного розвитку. Тому в центр своєї соціально-філософської теорії він поставив психологічну модель людини, аналіз розгортання потенціальних людських якостей у процесі пристосування людини до конкретної соціально-економічної дійсності. Е. Фромм сконцентрував увагу на суперечливості людського існування, розрізняючи при цьому такі дихотомії: патріархальний та матріархальний принципи організації життя людей; авторитарну та гуманістичну свідомість; протилежні типи характеру; володіння та буття як два способи життєдіяльності індивіда. Його вчення стало синтезом психоаналітичних, екзистенціальних і марксистських ідей, через які він прагнув знайти способи вирішення дихотомій людського існування. Із суперечності між людиною і природою Е. Фромм виводить фундаментальні психологічні потреби, які підносять до статусу вічних, незмінних, позаісторичних за своїм походженням спонукань. З огляду на це, він обґрунтовує тезу про те, що людська природа як сукупність універсальних потреб у своєму історичному розвитку реалізується різними способами залежно від конкретних соціальних умов. Вона і зберігається, і в той же час постійно модифікується під впливом соціуму.

Відкидаючи біологізм З. Фрейда в трактуванні несвідомого, зміщуючи акцент із сексуальності на конфліктні ситуації, зумовлені соціокультурними причинами, Е. Фромм вводить поняття «соціальний характер» як взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери і соціоекономічної структури. З його точки зору, соціальний характер слід розглядати як активний психологічний фактор соціального процесу, що зміцнює функціонуюче суспільство. Таким чином, згідно з концепцією Е. Фромма, не соціальна структура суспільства формує потреби людини, а антропологічна природа потреб визначає способи існування людини. Соціальний характер є результатом динамічної адаптації людської природи до структури суспільства. Е. Фромм виділив такі типи соціальних характерів: рецептивний, експлуататорський, нагромаджувальний, ринковий.

В основі кожного соціального характеру лежить особливий психологічний механізм, через який індивіди вирішують проблеми людського існування: мазохістський, садистський, деструктивістський та конформістський. За умови дії мазохістського та садистського механізмів, вважає Е. Фромм, людина, добровільно підкоряючись кому-небудь або пануючи над ким-небудь, набуває ілюзії власної ідентичності. Людина змушена шукати шляхи вирішення проблем свого існування. Здебільшого ними стають: 1) *деструктивізм* як прагнення індивіда знищувати, руйнувати все те, що поза ним, як зовнішню причину свого тривожного внутрішнього стану; 2) *конформізм* як відмова людини від свого власного «Я» через розчинення себе в масі, в натовпі. Е. Фромм вважав їх універсальними, тому що соціальні умови, на його думку, завжди викликають панування того чи іншого типу соціальних характерів, властивих більшості членів даного суспільства. Але єдино правильним способом вирішення цих проблем, на думку Е. Фромма, є любов; саме вона служить критерієм буття як способу життєдіяльності. В процесі оволодіння мистецтвом любові відбувається зміна структури характеру людини, в результаті чого повага до життя, почуття ідентичності, зацікавленість у єднанні зі світом стають пріоритетними, сприяючи переходу до гуманістичного духу.

У книзі «Мати чи бути» Е. Фромм намагається показати дегуманізуючий вплив сучасного західного суспільства на людину. Він аналізує це суспільство крізь призму конфлікту двох орієнтацій характеру (ринкового і продуктивного), а також через суперечність двох способів існування людства — володіння та буття. Під володінням та буттям Е. Фромм розумів два різні види самоорієнтації та орієнтації у світі, дві різні структури характеру, перевага однієї з яких визначає все, що людина думає, відчуває та здійснює. Коли людина дотримується принципу володіння, ставлення її до світу виражається в прагненні зробити його об'єктом володіння, перетворити все і всіх на свою власність. Стосовно ж буття як способу існування, то, за Е. Фроммом, слід розрізняти дві його форми: перша характеризується життєлюбством, справжньою причетністю до світу; друга стосується істинної природи, істинної реальності особистості. Впевнений у тому, що багатство не робить людину щасливою, Е. Фромм закликає до створення нового ідеального суспільства, в якому орієнтація людини на володіння буде замінена орієнтацією на буття.

Функція нового суспільства — сприяти виникненню нової людини, структурі характеру якої будуть властиві такі якості: готовність відмовитись від усіх форм володіння заради того, щоб повною мірою бути; відчуття себе на своєму місці в сфері свого буття; визнання всебічного розвитку людини та її близьких вищою метою життя; відчуття свого єднання з життям, відмова від підкорення будь-кому і будь-кого, від експлуатації, руйнування та виснаження природи, прагнення зрозуміти природу, жити в гармонії з нею.

Аналізуючи праці Е. Фромма, можна простежити зв'язок концепції соціального характеру з теорією історичного розвитку. Розуміння історичного процесу у Е. Фромма ґрунтується, по-перше, на концепції людської природи, за допомогою якої він пояснює неперервність поступальних історичних змін; по-друге, на концепції соціального характеру, за допомогою якої він намагається розкрити функціонування того чи іншого суспільства. Історичні зміни, за Е. Фроммом, породжуються суперечностями між потребами людської природи та способом їх задоволення в конкретному суспільстві. Визнаючи позитивну роль соціального характеру в історичному процесі, Е. Фромм вважає, що соціальну перспективу відкривають люди з продуктивним характером, життєвими принципами яких є гуманістичні норми, орієнтація на буття. Їхня історична роль зводиться до завдань моральної просвіти людей, що є, на думку Е. Фромма, головною умовою істинної революції, яка приведе людину до утвердження справжнього буття. Постановка Е. Фроммом проблеми соціального характеру як певної психологічної структури особистості, спроба з'ясувати роль різних типів соціального характеру в суспільно-історичному розвитку, безумовно, слухні і заслуговують на увагу. Проте важко погодитись із ним у тому, що будь-яке конкретне суспільство формує переважно один соціальний характер, функція якого полягає в зміцненні та стабілізації існуючої соціальної системи.

7. Філософія екзистенціалізму. Екзистенціалізм (від лат. *Existentia* — існування) — течія в літературі Франції, що виникла напередодні Другої світової війни та представлена письменниками, які водночас належать до екзистенціалізму як течії філософської (*Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, С. де Бовуар, А. Камю*). Екзистенціалізм розглядають також і в більш широкому значенні: як умонастрій з притаманними йому спільними світоглядними мотивами. Ним переймається значна частина філософів та письменників ХХ століття. Серед останніх — французи А. Жід, А. Мальро, Ж. Ануй, Б. Віан, англійці В. Голдінг, А. Мердок, Дж. Фаулз, німці Г. Е. Носсак, А. Дьоблін, іспанець М. де Унамуно, італієць Д. Буццаті, японець Кобо Абе. Характерні для екзистенціалізму умонастрої та мотиви спостерігаються також у творчості Ф. Кафки, Р.-М. Рільке, Р. Музіля, А. Рюноске.

Спочатку екзистенціалізм виник як філософська течія. В 1920-1930 рр. німецькі філософи М. Гайдегер, К. Ясперс намагаються створити закінчену філософську систему екзистенціалізму. Серед попередників екзистенціалізму як філософської системи — Б. Паскаль, датський філософ С. К'еркегор, який вважається зачинателем екзистенціалізму, Ф. Ніцше. Але, виникнувши як

філософська течія, екзистенціалізм поступово перетворюється на течію літературну. Такий перехід інспірували і здійснили Жан-Поль Сартр і Альберт Камю. В їхніх творах нелегко провести межу між філософським та суто літературним: герої художніх творів екзистенціалістів втілюють настанови свідомості, відкриті екзистенціалістами-філософами (Антуан Рокантен з «Нудоти» Сартра переказує у своєму щоденнику ідеї, які згодом сам Сартр розвиватиме у філософському трактаті «Буття і ніщо»; абсурдний світ філософського твору Камю «Міф про Сізіфа» є атмосферою, в якій існують персонажі його ж п'єси «Калігула» та повісті «Сторонній»). Сам екзистенціалізм тяжіє до такого «прикордонного» жанру, як есе, а його представники продовжують традиції французького моралізму — філософської есеїстики М. Монтеня, Б. Паскаля, Р. Декарта, Ф. Ларошфуко, просвітителів XVIII століття, які поєднували філософський зміст із літературною формою. Романи і драми екзистенціалістів насичені філософськими проблемами.

Фундаментальною рисою екзистенціалізму, яка визначає його вклад в розвиток філософії, є усвідомлення людини як унікальної, неповторної істоти. Буття кожної людини, розглядається як абсолютне. Звідси одна з основних ідей філософії екзистенціалізму — ідея тотожності сутності й існування, що замінила ідею тотожності мислення і буття, характерну для німецької класичної філософії і всієї філософської культури Нового часу з її гносеологізмом. Іншими словами, магістральна ідея екзистенціалізму — це ідея знаходження сутності лише через існування. У французькому варіанті екзистенціалізму (Сартр) вона звучить ще більш категорично: існування людини передує його сутності і фактично замінює її.

Представники течії якраз і зосереджують свою увагу на існуванні людини, що є емпіричною особистістю, вилученою з будь-яких систем (релігійних, політичних, соціальних). Світ же вони розуміють як дещо вороже особистості, сприймають його як хаотичний, дисгармонійний, абсурдний. Процеси, що відбуваються в цьому світі, повному внутрішніх суперечностей, позбавлені закономірностей, логічного зв'язку, часової послідовності. До речі, в 1951 році екзистенціалізм був засуджений Ватиканом як песимістична течія, що є несумісною з християнством. Особистість має в екзистенціалістів протидіяти суспільству, державі, середовищу, ворожому «іншому». Адже всі вони нав'язують особистості свою волю, мораль, свої інтереси й ідеали. Вищу життєву цінність представники екзистенціалістського напряму вбачають у свободі особистості. Існування людини тлумачиться ними як драма свободи, «бо на кожній фазі самотворення особистості воно залежить від кожного вибору, кожного рішення».

Людина приречена на вигнання у Всесвіті, на відчуженість під інших людей, на абсурд як «метафізичний стан людини у світі», за висловом А. Камю. Поняття відчуженості й абсурдності є взаємопов'язаними та взаємозумовленими в літературних творах екзистенціалістів («Нудота» Ж.-П. Сартра, «Сторонній» А. Камю, «Чужа кров» С. деБовуар). Екзистенціальний герой тісно єднається з людиною з філософського трактату С. К'єркегора «Або — або», де йдеться про

«самотню, на саму себе покинуту людину», яка стоїть у «безмірному» ворожому світі, який іменується «нерозумінням». У к'єркегорівської людини немає ані теперішнього, ані минулого (воно ще не прийшло), ані майбутнього (воно вже минуло). Хоч як це парадоксально, саме в художніх творах найбільш глибоко та переконливо втілюються екзистенціальні філософські принципи. «Тільки роман, — гадає Симона де Бовуар, — дає змогу відтворити в усій повній, специфічній, відзначеній своїм часом дійсності первісне бурління існування».

«Екзистенціалізм — це гуманізм», — проголошує Сартр. І дійсно, у захисті свободи та самостійності людської особистості, що існує в епоху тоталітаризму й дегуманізації, полягає справжній, не абстрактний гуманізм екзистенціалістів. Гімном гуманізму стає алегоричний роман А. Камю «Чума», явний зміст якого, за авторським свідченням, — «боротьба європейського Опору проти фашизму». Гуманізмом пронизані також твори Ж.-П. Сартра («Шляхи свободи», «Смерть без погребіння»), С. де Бовуар («Чужа кров», «Мандарини»), А. Камю («Лист до німецького друга»), Г. Марселя («Горизонт», «Рим більше не в Римі»), Есеїстика Камю («Бунтівна людина») стає протестом проти комуністичного суспільства та ідеології більшовизму, що нищить людську свободу.

Як літературна течія екзистенціалізм припиняє своє існування наприкінці 50-х років. Значною мірою це зумовив розрив Сартра з Камю (останній навіть відхилив свою належність до течії та запевняв, що його творчість є скоріше запереченням екзистенціалізму). Однак екзистенціалізм як умонастрій поширений і сьогодні як у літературі, так і у філософії. До того ж він вплинув на виникнення інших шкіл літератури модернізму. Так, ідеї та мотиви екзистенціалізму містяться у творах «театру абсурду» й «нового роману».

Атеїстичний екзистенціалізм. Атеїстичний екзистенціалізм ґрунтується на твердженні, що людська сутність є розгортання людського існування в цьому світі. Трансцендентна природа людської сутності заперечується. Атеїстичний екзистенціалізм залишає людину наодинці з собою, без ідеї Бога й ідеї безсмертя особистісного начала.

Людина повинна жити, знаючи про свою конечність і самотність, у світі без Бога. Від цієї самотності не рятують ніякі форми соціальної реалізації. Вона очікує скрізь. Філософія атеїстичного екзистенціалізму — це філософія абсолютно самотньої людини. Це філософія людини, яка звалила на себе знання про ілюзорність всіх обіцянок релігії і несе його, подібно Сізіфу, на вершину свого життя. Образ Сізіфа глибинно архетипічний для атеїстичного екзистенціалізму. Адже знання про ілюзорність потойбічного призначення людини робить життя людини, яка прийняла таке знання, абсурдним.

Ці настанови близькі до філософії Ф. Ніцше, який ще більшою мірою, ніж М. Гайдеггер, запліднив глибинні настрої атеїстичного екзистенціалізму, що розвився насамперед у Франції за часів Другої світової війни і наступних двох десятиліть.

Релігійний екзистенціалізм. На відміну від атеїстичного екзистенціалізму, релігійний екзистенціалізм виходить із того, що існування, яке визначає сутність

людини, приводить людину до Бога. Для релігійного екзистенціалізму характерне також прийняття безмежності людського існування і його вічності.

Релігійний екзистенціалізм є результатом розвитку християнської культури. Тому він цілком може бути названий християнським екзистенціалізмом. Це добре розумів Сартр, розділяючи екзистенціалістів на дві принципово різні течії. «Існують два різновиди екзистенціалістів, — пише він, — по-перше, це християнські екзистенціалісти, до яких я зараховую Ясперса і сповідуючого католицизм Габріеля Марселя; і, по-друге, екзистенціалісти-атеїсти, серед яких Гайдеггер і французькі екзистенціалісти, у тому числі й я сам. Тих і інших об'єднує лише переконання в тому, що існування передує сутності...»

Релігійний екзистенціалізм виходить з ідеї творення людини Богом. Проте Бог створює людину не завершеною, а відкритою до діалогу і розвитку. Бог не обмежує людину рамками якоїсь готової сутності, вона повинна стати собою через своє існування. На відміну від атеїстичного екзистенціаліста, релігійний екзистенціаліст переконаний, що сутність людини виходить за межі земного існування — вона знаходиться і у Бозі, і у вічному існуванні людського Я. Таким чином, загальна для екзистенціалізму ідея розвитку сутності людини через її існування для релігійного екзистенціалізму означає вихід існування людини за межі доступної нам емпіричної даності.

Екзистенція людини спрямована до досягнення трансценденції (Бога і власної Вічності) через індивідуально-інтимний прорив до неї. Саме це дає підставу релігійним екзистенціалістам твердити про вічність людського існування, що підносить людину над абсурдністю окремих ситуацій життя.

8. Неопозитивізм: його сутність та принципи. Неопозитивізм, як філософський напрямок, бере свій початок ще з першої половини ХІХ століття. Його родоначальником був французький філософ *Огюст Конт* (1798 – 1957 рр.). О. Конт висунув ідею створення нової філософії, відмінної як від матеріалізму, так і від ідеалізму, оскільки, на його думку, останні нічого для науки не дають на зміну їм повинна прийти позитивна філософія або *позитивізм* (від лат. *positivus* – позитивний).

Сутність позитивізму відображають такі три основні його положення: 1) пізнання людини повинно бути вільним від будь-якої філософії; 2) вся попередня філософія як метафізична, так і діалектична повинна бути усунена і замінена: або спеціальними науками, або узагальненим оглядом системи знань, або загальною класифікацією наук, їх співвідношенням; 3) позитивна філософія повинна бути нейтральною, що сприятиме усуненню протилежності між матеріалізмом і ідеалізмом.

Позитивізм О. Конта заперечував, таким чином, роль будь-якої філософії у розвитку теоретичного мислення, виробленні понять, з'ясуванні світоглядних проблем науки; у дослідженні пограничних проблем, які виникають на межі наук, і які не піддаються інтерпретації жодної з них. О. Конт фактично відкинув основний предмет будь-якого філософського напрямку – відношення «людина – світ», вважаючи таким предметом – класифікацію наук.

Кредо О. Конта: «наука повинна бути сама собі філософією», тому всі проблеми традиційної філософії необхідно відкинути як псевдопроблеми.

Однак швидко виявилось безпідставність такої тези. Виникає нова форма позитивізму, котра повертається до проблем попередньої філософії: природи пізнання, досвіду, проблем співвідношення суб'єкта і об'єкта, фізичного і психічного, категорій «річ», «субстанція», елементів світу тощо. Це – друга історична форма позитивізму – *емпіріокритицизм* (від грец. *emprigie* – досвід і критика) – дослівно: «критика досвіду». Основоположниками цього напрямку були швейцарський філософ Ріхард Авенаріус (1843 – 1896 рр.) і австрійський філософ Ернст Мах (1838 – 1916 рр.). Філософія другого позитивізму була зведена махізмом до теорії пізнання, відірваної від реальної дійсності. Однак вона переконливо довела, що наука не може обійтись без філософії, її понять і методології, бо, як говорив Г. Гегель, «все, що в науках засновано на розумі, залежить від філософії».

Виникнення і формування третього позитивізму – *неопозитивізму* зв'язано з діяльністю таких філософів, як М. Шлік (1882 – 1936 рр.), О. Нейрат (1882 – 1945 рр.), Р. Карнап (1891 – 1970 рр.), Г. Рейхенбах (1891 – 1953 рр.), Л. Вітгенштейн (1889 – 1951 рр.), А. Айєр (1910 – 1989 рр.), Б. Рассел (1872 – 1970 рр.) і представників нової хвилі постпозитивізму таких, як К. Поппер (1902 – 1994 рр.), Т. Кун (1922 – 1996 рр.), П. Фейєрабенд (1924 – 1994 рр.), Ю. Хабермас (народ. 1929 р.) та інших.

Сутність неопозитивізму – у запереченні сучасної філософії як науки, в абсолютизації науково-природничого знання, в недооцінці суспільних наук. Статус науки мають, на думку філософів цього напрямку, лише природничі науки, котрі отримують свої знання з допомогою природничо-експериментальних методів. Філософія не може бути наукою, оскільки вона свої проблеми розв'язує іншими методами. Дійсно, філософія не досліджує свої проблеми з допомогою науково-природничих, препаративних методів таких, як кристалізація, спектрографія, фільтрація, перегонка, рентгенографія і т.п. Однак з цього зовсім не випливає, що філософія не є наукою.

Філософія має справу з найбільш загальними проблемами буття. Тому ці проблеми можуть бути з'ясовані лише адекватними їм методами пізнання такими, як індукція і дедукція, аналіз і синтез, логічний і історичний методи, методом сходження від абстрактного до конкретного – з допомогою діалектики, її законів і принципів. Предметом неопозитивізму є аналіз мови науки, тлумачення текстів, їх пояснення.

Для неопозитивізму характерними є три науково-пізнавальних принципи: редуціоналізму, верифікації і конвенціоналізму.

Принцип редуції (від лат. *reductio* – повернення, відновлення) – зведення в процесі дослідження одного явища до іншого, однієї проблеми до іншої з метою спрощення їх. Це – логічний прийом, котрий застосовується у пізнанні. Однак не все складне можна звести до простого. Зведення, скажімо, вищих форм життя до нижчих – це нонсенс. Втрачається специфіка явища, тобто принцип

редукції не можна абсолютизувати, як це допускається у філософії неопозитивізму.

Принцип верифікації – це перевірка результату дослідження на істинність. З точки зору неопозитивізму істинно лише те, що може бути безпосередньо емпірично перевірене на практиці. Перебільшення, абсолютизація цього принципу у неопозитивізмі призводить до відкидання такої важливої форми розвитку природничонаукових знань, як гіпотеза.

Принцип конвенціоналізму – принцип домовленості, договору. Дослідники домовляються стосовно того чи іншого об'єкту пізнання: як його тлумачити, що він собою являє, яка його особливість тощо. Але при цьому втрачається об'єкт пізнання як об'єктивна реальність, саме те, з приводу чого відбувається домовленість.

Сучасний неопозитивізм мав ряд різновидностей: логічний позитивізм, семантичний, постпозитивізм тощо. Але сутність їх одна – абсолютизація суб'єктивних моментів у пізнанні, ігнорування його об'єктивних моментів, перебільшення значення природничих наук, надзвичайна формалізація гносеологічних проблем.

Необхідно також відзначити здобутки філософів – неопозитивістів, а саме: їх значний вклад в розвиток логіки, математики, емпіричної соціології, семантики – аналізу смислу наукових термінів, положень, знаків, законів, їх адекватності тим об'єктам, для відображення яких вони створені.

9. Сучасна релігійна філософія. Сучасна релігійна філософія не є єдиним цілим. Під впливом різних віросповідань вона розподіляється на ряд філософських шкіл, концепцій, доктрин, типів мислення. Виходячи з цього можна говорити про християнську, іудаїстську, мусульманську, буддійську, ламаїстську та інші релігійні філософії. В рамках християнства існують і розвиваються католицька, протестантська і православна філософії. Кожна з них має свої особливості. Найбільш представницькою, широко розповсюдженою у наш час, є філософія неотомізму, заснованого на вченні італійського теолога Фоми (Томмазо) Аквінського (1225 – 1274 рр.). Представниками цього філософського напрямку є: Ж. Марітен, Е. Жільсон, Ю. Бохенський, Г. Веттер, К. Войтила (Папа Іван–Павло II) та інші. Теоретичним центром по розробці філософії неотомізму є: Академія святого Фоми у Римі, католицький університет у Фрейбурзі (Швейцарія), Католицькі університети у Вашингтоні, Парижі, Мадриді, Торонто, Оттаві і т.д. Родоначальником томізму є Фома Аквінський, його теологічне вчення, яке Енциклікою Папи Льва XIII (1879 р.) визнано єдиною істинною філософією, що відповідає усім християнським догматам.

Неотомізм (від нео... і томізм (від імені Томмазо) – об'єктивно-ідеалістичне вчення, офіційна філософська доктрина католицизму. Виник у середині XIX століття. Неотомізм відродив і модернізував схоластичне теологічне вчення томізму, його основні принципи і постулати. Основний томістський принцип, який взятий за основу і сучасним неотомізмом, це: «філософія – служниця богослів'я». У «Католицькому словнику» про це мовиться так: «філософія є нею тому, що по-перше, тому, що вона прокладає

дорогу для віри, встановлюючи, наприклад, духовну природу душі, буття бога і т.д.; далі, тому, що, хоч вона і не може довести істини одкровення, вона може показати, що вони не є такими, що явно суперечать розуму; в-третьєх, тому, що в усіх випадках, коли філософія і теологія стикаються, філософ зобов'язаний, коли з'являється необхідність, виправити свої висновки у відповідності з вищою і найбільш достовірною істиною віри. Це схоластична аксіома, що ніщо не може бути істинним у філософії, що визнається неправильним у теології».

Схоластичними аксіомами були у вченні Фоми Аквінського і такі принципи як принцип гармонії віри і знання, примат віри над знанням (знання не повинно суперечити вірі, якщо це не так, то воно повинно бути відкинуто як неприйнятне); принцип ієрархії (принцип Піраміди: на вершині абсолютна божественна свідомість, все інше – у її підніжжя); принцип творіння всього існуючого богом. Всі ці принципи є основоположними у сучасному неотомізмі. Авторитет Ф. Аквінського дуже високий у католицькому світі. Його називають пророком, святим, який передбачив і з'ясував багато сучасних філософських проблем. Вчення Фоми, заявляють неотомісти, дає істинні відповіді на всі світоглядні проблеми людини. «Усім тим, хто нині хоче істини, – писав Марітен, – ми кажемо: ідіть до Фоми». Чому ж сучасні католицькі філософи так підносять Фому і його схоластичне вчення, котре відповідало рівню розвитку суспільства у XIII столітті? Щоб дати відповідь на це запитання, необхідно розглянути дуже важливу особливість релігійної філософії, а саме: її доступність, зрозумілість, простоту викладу. Без цього не можна зрозуміти, чому філософське вчення схоласта XIII століття стало необхідним, прийнятним у XX столітті. Вчення Фоми Аквінського як раз і мало таку особливість, як відносна простота доведення релігійних постулатів, доступність, певна спрощеність в поясненні складних проблем розвитку природи, людина і суспільства. Візьмемо, для прикладу, п'ять способів доведення буття бога. Скажімо так: Фома добре знав філософію, особливо античну, особливо філософію Платона і Арістотеля і використав їх вчення для обґрунтування теології. У католицькій філософській доктрині є вісім способів доведення буття бога, п'ять з них обґрунтував Фома Аквінський. Ось вони, ці п'ять способів:

- 1) бог існує на основі загальної причини. Аргументація: все у світі має свою причину, а це означає, що є «причина причин», нею є Бог;
- 2) на основі наявності руху. Аргументація: все у світі рухається, рух – невід'ємний атрибут природи. Це означає, що хтось зробив перший поштовх, хтось дав початок рухові. Цей початок рухові дав Бог;
- 3) на основі випадковості усіх кінцевих речей світу. Це означає, що за випадковістю стоїть необхідна істота. Цією необхідною істотою є Бог;
- 4) на основі недосконалості творінь людини робиться висновок, що є щось найдосконаліше і цим найдосконалішим є Бог;
- 5) на основі доцільності і того порядку, котрий існує у Всесвіті. Ця існуюча доцільність лише підтверджує, що її може створити лише Бог.

Сучасні неотомісти доповнили розробку Фоми Аквінського ще трьома доведеннями буття бога, а саме:

- 6) психологічним (наявність бога у свідомості доводить те, що він є насправді. Бо якщо є бог у свідомості, то він є також і в дійсності);
- 7) моральним (чому всі люди мають ідентичні моральні принципи? Тому, що бог засновник світового морального порядку);
- 8) історико-юридичним (це доведення здійснюється на документально-історичній основі – діяння Ісуса Христа, як Сина Божого, його вчення, народження, розп'яття, воскресіння тощо).

Предметом філософії неотомізму є, звичайно, бог, його діяння як творця Всесвіту, вірування в нього.

В гносеології неотомізм всіляко обмежує раціональне пізнання, бо є, мовляв, істини, які недоступні йому. Це – божественні істини, які можуть бути предметом віри, а не науки. Межами пізнання є лише світ речей, які створені богом. Що ж торкається релігійних догм, то вони знаходяться за межами раціонального пізнання і не можуть бути її предметом. Буття бога повинно бути доведено лише на основі тих речей, котрі він створив. Теологія – це наука вищого рангу, вона вивчає абсолютне, божественне і сама не потребує ніякого обґрунтування.

Неотомістська філософія від початку і до кінця – у вченні про природу, людину, їх пізнання – теоцентрична, спрямована на абсолютне утвердження, обґрунтування і виправдання релігійного світорозуміння.

Слід відзначити сучасну суспільну концепцію католицької церкви, котра має ряд позитивних моментів. Соціальна доктрина зорієнтована на загальнолюдські цінності такі, як право на життя, гідне людини, на свободу, на приватну власність, на громадянське суспільство, де панує право.

Соціальна філософія неотомізму зорієнтована на жорстоку критику як соціалізму (радянського зразка), так і капіталізму з його соціальними вадами. Особливо така орієнтація церкви стала можливою з приходом у Ватикан Карола Войтили – краківського кардинала, який був обраний Папою Іваном-Павлом II.

Папа у свої вже немолоді роки відвідав понад 120 країн світу. Вів величезну пропагандистську діяльність, спрямовану не лише на зміцнення релігії, але й на захист обездолених, бідних, пригнічених.

Капіталістичну систему Папа називав антинародною. Однак критика капіталізму спрямована не проти його приватновласницьких основ, а проти його етичної і культурної сутності. Капіталізм, на думку Папи, робить ті ж самі помилки, що були і при соціалізмі – не дає розвиватися самій людині, принижує її гідність, порушуючи її права, розглядаючи її як простий елемент, молекулу у соціальному організмі. Американський образ життя – неприйнятний для людини, вважав Папа. Його можна назвати «культурою смерті» – на континенті процвітає торгівля наркотиками, злочинність, культ наживи, проституція, жорстокість, відчуженість між людьми. Папа пропонував евангелізувати капіталізм, сподіваючись на те, що ця система вбере в себе християнські цінності, повагу до людини, до обездолених на всій планеті.

Саме такими є суть і особливості сучасної неотомістської філософії – офіційної доктрини католицької церкви.

10. Діалектико-матеріалістична філософія. Марксизм, котрий виник у 50-х роках ХІХ століття, є радикальною соціально-політичною, економічною і філософською концепцією, що увібрала в себе досягнення в розвитку економіки, політики, соціології, науки і філософії того часу. Її авторами були німецькі філософи *Карл Маркс* (1818 – 1883 рр.) і *Фрідріх Енгельс* (1820 – 1895 рр.).

Марксизм виник на певному суспільному ґрунті. Його викликали до життя відповідні історичні умови, теоретичні джерела і наукові відкриття. Конкретно-історичними умовами виникнення марксизму були: утвердження буржуазних суспільних відносин; формування пролетаріату як класу, вихід його на політичну арену; потреба робітничого класу у теоретичному усвідомленні своєї ролі.

Теоретичними джерелами марксизму стали і англійська політична економія (Д. Рікардо, А. Сміт); німецька класична філософія (Г. Гегель, Л. Фейєрбах); соціологічна концепція французьких і англійських соціалістів (А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оден).

Наукові передумови виникнення марксизму визначаються досягненнями в галузі природничих наук. Ф. Енгельс виділяв в цьому відношенні три найбільш видатні відкриття того часу. Це – відкриття у 50-х роках ХІХ століття законів збереження енергії і речовини; відкриття клітинної будови живих організмів; відкриття Ч. Дарвіна щодо еволюційного походження живих організмів. Після цих відкриттів стало ясно, що попередній метод усвідомлення дійсності – метафізика, стала поступатися новій концепції – діалектиці.

Оскільки суспільна свідомість завжди є відображенням суспільної дійсності, то джерела марксистської філософії як форми суспільної свідомості необхідно шукати у суспільному житті, точніше у суспільному бутті людей, їх матеріально-предметній діяльності.

Марксистська філософія є результатом усвідомлення непримиренних соціальних суперечностей, їх теоретичної інтерпретації, узагальнення революційної соціально-політичної практики. Мова йде про усвідомлення соціальних суперечностей не взагалі в історії суспільного розвитку, а в суспільстві конкретному – буржуазному. Чому? Тому, що в буржуазному суспільстві соціальні суперечності найбільш розвинені, загострені. Їх легше усвідомлювати, вивчати, розкривати їхню сутність та причини виникнення.

Опоненти К. Маркса стверджували і стверджують, що він нібито був патріархом класової боротьби, оскільки багато своїх ідей він розвинув саме на цій основі. Однак це не відповідає дійсності. Боротьба класів була відкрита і описана ще до Маркса. Її творцями були французькі історики ХІХ століття – Франсуа Гізо (1787 – 1874 рр.), Огюст Міньє (1796 – 1884 рр.) і Огюстен Тьєрі (1795 – 1856 рр.). Вони одними з перших прийшли до висновку, що боротьба класів ведеться із-за економічної, майнової нерівності. Особливо це стало помітним, коли по Європі пройшла лавина буржуазних революцій, в яких, як вирішальна сила, виступив робітничий клас (революційні виступи робітників в Манчестері (1819 р.), повстання ліонських ткачів у Франції (1831 р.), чартистський рух в Англії (1839 р.) і т.д.).

К. Маркс дав свою, аргументовану концепцію класової боротьби. Свої думки він виклав у листі до свого друга Йосипа Вейдемейера від 5 березня 1852 року. Ось її основні положення: 1) класи виникають на певному етапі розвитку суспільного виробництва; 2) класова боротьба неминуче веде до встановлення влади робітників – диктатури пролетаріату; 3) диктатура пролетаріату є лише етапом на шляху ліквідації класів взагалі.

К. Маркс виявив глибоку невідповідність між суспільним характером виробництва і приватно-капіталістичним способом присвоєння, між працею і капіталом. Саме це, на думку К. Маркса і лежить в основі класової боротьби.

К. Маркс показав, що лише робітничий клас, як самий революційний і організований, зацікавлений в поваленні буржуазного ладу, може стати могильником капіталізму. Шляхом встановлення своєї політичної влади і знищення приватної капіталістичної власності. Всесвітньо-історична роль пролетаріату саме полягає в цьому. Таке уявлення є найважливішою частиною марксистської теорії революційного перетворення суспільства, його філософії.

Основні ідеї нового філософського світогляду К. Маркс виклав у своїй праці “Тези про Фейербаха”, про яку Ф. Енгельс говорив, що у ній, у зародку, є всі елементи нової філософії. У чому сутність цих елементів?

1. Центральною ідеєю тез К. Маркса є з’ясування змісту практики як предметної діяльності, котра повинна лежати в основі оцінки предметності як самого мислення, так і пізнання. Саму практику К. Маркс визначав як збіг зміни обставин і людської діяльності, такий збіг він розглядав як революційну практику.
2. Все суспільне життя, за К. Марксом, є, по суті, практичним. К. Маркс висуває ідею практики як критерію істини на відміну від попередньої філософії, котра вбачала цей критерій у теоретичній діяльності.
3. Люди суть продукти обставин і виховання. Це – теза попередньої філософії. У дійсності ж, за К. Марксом, сутність людини визначається сукупністю усіх суспільних відносин.
4. Коріння релігії слід шукати у земній основі. Це вірно. Але ця земна основа може бути зрозумілою лише з її самої суперечливості. Земна основа роздвоюється, відокремлює себе від самої себе і це відокремлене видається за релігійне, самостійне царство. Отже, земна основа релігії може бути зрозумілою лише через свою суперечливість та її подолання. Уявлення про бога, саме релігійне почуття формується на земній основі і є суспільним продуктом.
5. Найбільше, що могла досягти попередня філософія – це спостереження діяльності окремих індивідів у громадянському буржуазному суспільстві. Для неї характерна споглядальність як спосіб діяння.
6. Точка зору попередньої філософії – буржуазне суспільство. Точка зору нової філософії – людське суспільство або усуспільнене людство.
7. Попередня філософія лише намагалася пояснити світ, а справа полягає в тому, щоб змінити його.

Говорячи про нові елементи марксистської філософії марксистської філософії слід послатися на Ф. Енгельса, котрий в заслугу К. Марксу ставив дві

речі: 1) відкриття матеріалістичного розуміння історії; 2) відкриття закону додаткової вартості.

Сутність матеріалістичного розуміння історії К. Маркс з'ясував у передмові до своєї праці «До критики політичної економії». Ось її стислий виклад: У суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їхньої волі не залежні відносини – виробничі відносини, котрі відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин складають економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому здійснюється юридична і політична надбудова, якій відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість.

На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства вступають у суперечність з існуючими виробничими відносинами, насамперед з відносинами власності, які є визначальним елементом виробничих відносин, в межах яких вони до цього часу розвивались. Із форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються у їх кайдани. Тоді настає соціальна революція, яка приводить виробничі відносини, насамперед, відносини власності, у відповідність з розвитком продуктивних сил. Зі зміною економічної основи більш-менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові. При цьому необхідно розрізняти матеріальний переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, філософських та інших ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами. Як про окрему людину не можна судити на основі того, що вона сама про себе думає, так само не можна судити про певну епоху перевороту за її свідомістю. Навпаки, цю свідомість необхідно пояснити з суперечностей матеріального життя, із існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами. Жодна суспільна формація не загине до тих пір, поки розвиваються її продуктивні сили, для яких вона дає достатньо простору і нові більш розвинені виробничі відносини ніколи не з'являться раніше до тих пір поки визріють матеріальні умови їх існування в надрах старого суспільства. Це коротке, стисле формулювання основних положень, законів і принципів марксистської соціальної філософії.

Сутність матеріалістичного розуміння історії, отже, полягає в тому, що в основі життя суспільства лежать фундаментальні матеріальні чинники, а суспільна свідомість, її різноманітні форми в кінцевому рахунку визначаються цими матеріальними чинниками і залежать від них. Що ж до відкриття К. Марксом закону додаткової вартості, про який говорив Ф. Енгельс, то тут необхідно зауважити наступне: К. Маркс встановив, що додаткова вартість створюється працею робітників зверх вартості їх робочої сили і безвідплатно привласнюється роботодавцем (капіталістом). Тобто, закон додаткової вартості відображає необхідний, суттєвий зв'язок, відношення між робітником і

роботодавцем, коли останній привласнює частину праці робітників без будь-якого еквіваленту. Додаткова вартість, яка створюється робітниками і привласнюється, – глибинна, критеріальна основа непримиренних соціально-класових суперечностей. Тому класова боротьба робітників проти буржуазії є закономірною, необхідною і неминучою.

Основні риси марксистської філософії. Марксистська філософія є результатом теоретичного усвідомлення суперечливої капіталістичної дійсності, непримиренних суперечностей між робітниками, з одного боку, і роботодавцем (буржуазією), з іншого. Марксистська філософія є радикальним оновленням світової філософії:

1. В тому, що марксистська філософія вперше стала світоглядом пригніченого класу, відображала інтереси пролетаріату. Робітничий клас знайшов у марксистській філософії свою духовну зброю. Марксистська філософія знайшла в особі робітничого класу свого матеріального носія.
2. Радикалізм марксистської філософії виявляється у визначенні самого її предмету, яким є найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення.
3. Радикалізм, далі, виявляється у розповсюдженні діалектики Г. Гегеля не лише на сферу духовного життя суспільства, але і на матеріальний світ, суспільство, що дало змогу визначити матеріальну основу суспільства – спосіб виробництва матеріальних благ, обґрунтувати тезу про первинність суспільного буття щодо вторинності суспільної свідомості.
4. Радикалізм філософії К. Маркса виявляється у відкритті матеріалістичного розуміння історії.
5. Для марксистської філософії є визначальним відкриття основних законів розвитку суспільства (основного соціологічного закону, закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил тощо); погляд на розвиток суспільства як на природно-історичний процес.
6. В марксистській філософії, вперше, практика, як людська предметна діяльність, включена в теорію пізнання як основа, джерело і критерій істини. Марксистська філософія, марксистичні, виходячи із своїх основоположних постулатів, ідеальну, уявлювану модель соціалістичного суспільства видавали за емпіричну реальність. На практиці ж ці постулати не знайшли свого підтвердження.

Тема 5. ПОЛІФОНІЯ СУЧАСНОГО ФІЛОСОФСЬКОГО ПІЗНАННЯ

План

1. Поняття поліфонії сучасного філософського пізнання та її основні аспекти.
2. Онтологія та філософський аналіз проблем буття.
3. Принципи і закони розвитку буття у світі.
4. Пізнання як предмет філософського аналізу.
5. Основні проблеми соціальної філософії.

1. Поліфонія сучасного філософського пізнання — це концепція, яка вказує на множинність напрямків, підходів, поглядів та методологій, які характеризують сучасну філософію. Вона відображає складність, різноманітність і відкритість філософського дискурсу в умовах глобалізації, технологічного прогресу та міждисциплінарної взаємодії.

Основні аспекти поліфонії сучасного філософського пізнання:

- Множинність методологій: сучасна філософія поєднує різні підходи — аналітичний, континентальний, феноменологічний, герменевтичний тощо. Кожен із них висвітлює певний аспект дійсності, додаючи глибини загальному розумінню.
- Діалог культур і традицій: у глобалізованому світі філософія звертається до ідей різних культур — західної, східної, африканської, латиноамериканської. Це сприяє виникненню нових концепцій, наприклад, порівняльної філософії.
- Інтеграція міждисциплінарних знань: філософія активно взаємодіє з іншими науками — фізикою, біологією, соціологією, штучним інтелектом. Це допомагає створювати нові напрями, такі як філософія науки, біоетика чи екофілософія.
- Критика метанаративів: постмодерністська думка підкреслює відмову від єдиної «великої істини». Сучасна філософія є плюралістичною та прагне враховувати різноманітність точок зору.
- Проблематика антропоцентризму: у добу кліматичних змін і технологічного прогресу філософія переосмислює місце людини у світі. З'являються такі концепції, як постгуманізм і новий матеріалізм, які зосереджуються на зв'язках між людським і нелюдським.
- Етика та соціальна справедливість: сучасна філософія звертається до нагальних проблем людства: гендерної рівності, расової дискримінації, економічної нерівності, прав людини. Наприклад, етика справедливості (Амартья Сен, Марта Нуссбаум) акцентує увагу на необхідності створення інклюзивного суспільства.

Поліфонія сприяє багатогранності та толерантності у філософському мисленні. Вона дає змогу врахувати складність світу та краще зрозуміти сучасні виклики. Різні "голоси" філософії не лише конфліктують, а й взаємно збагачують одне одного, створюючи нові горизонти для пізнання. Цей підхід допомагає не лише аналізувати проблеми, але й пропонувати інноваційні способи їх вирішення

Сучасна філософія охоплює широкий спектр напрямів і тем, які розвиваються відповідно до змін у суспільстві, науці та культурі. Розділів філософії дуже багато, наприклад:

1. *Онтологія і метафізика*: вивчають природу буття, реальності та існування. Сучасні теми: множинність реальностей, квантова онтологія, віртуальна реальність.
2. *Теорія пізнання*: аналізує природу, межі та джерела знання; сучасні питання: вплив штучного інтелекту на знання, постправду, когнітивні упередження.
3. *Етика*: досліджує мораль, цінності та принципи. Актуальні напрями: біоетика, екологічна етика, етика технологій, цифрова етика.
4. *Філософія науки*: вивчає методологічні й концептуальні засади науки. Нові теми: філософія інформації, критика технологічного детермінізму, штучний інтелект у науці.
5. *Політична філософія*: досліджує питання влади, справедливості, свободи та прав. Сучасні дискусії: глобалізація, мультикультуралізм, соціальна нерівність.
6. *Антропологія та філософія культури*: вивчає людську природу, культуру та цивілізацію. Нові напрями: постгуманізм, культурна ідентичність, глобальна естетика.
7. *Філософія мови*: аналізує значення, використання та структуру мови. Сучасні проблеми: роль мови у штучному інтелекті, дискурс-аналіз, семіотика медіа.
8. *Феноменологія та герменевтика*: займаються дослідженням свідомості та розуміння текстів. Сучасні підходи: феноменологія віртуального, герменевтика цифрового тексту.
9. *Екзистенціалізм і постмодернізм*: вивчають особисту свободу, автентичність і критичне ставлення до "великих наративів". Актуальні ідеї: криза суб'єкта, деконструкція, роль ідентичності.
10. *Філософія свідомості та когнітивна наука*: вивчає природу свідомості, розуму та мислення. Сучасні напрями: нейрофілософія, проблема свідомості у штучному інтелекті, теорія емоцій.
11. *Філософія технологій*: охоплює аналіз впливу технологій на суспільство, людину та культуру. Нові теми: етика роботів, трансгуманізм, цифрове безсмертя.
12. *Екологічна філософія*: досліджує взаємозв'язок людини та природи. Теми: сталий розвиток, антропоцен, філософія кліматичних змін.
13. *Філософія бізнесу та підприємницької діяльності* – це галузь, яка досліджує фундаментальні принципи, цінності та ідеї, що лежать в основі ведення бізнесу та підприємницької діяльності. Вона поєднує елементи етики, соціальної відповідальності, економіки, менеджменту та культури. Основні аспекти філософії бізнесу: етична складова бізнесу; соціальна відповідальність бізнесу (CSR); філософія підприємництва, принципи успішного бізнесу, філософія лідерства в бізнесі, глобалізація та культурний контекст бізнесу, тощо. Філософія бізнесу розвивається у відповідь на нові виклики сучасності, включаючи зміни в суспільних очікуваннях, технологіях і глобальних тенденціях. Вона допомагає

бізнесу діяти ефективно та етично, сприяючи гармонізації економічних і соціальних цілей.

Ці розділи є лише основними напрямками сучасної філософії. Багато з них взаємодіють між собою, створюючи нові міждисциплінарні галузі.

2. Онтологія та філософський аналіз проблем буття. *Онтологія* — це розділ філософії, який вивчає буття, його природу, структуру, основні форми та закони. Вона відповідає на фундаментальні питання: що існує, у який спосіб існує, як взаємодіють об'єкти та явища реальності. Термін «онтологія» походить від грецьких слів «*ontos*» (буття) і «*logos*» (вчення, наука).

Основні питання онтології: Що є реальністю? Як співвідноситься матеріальне та ідеальне? Який сенс буття людини?

Сучасні підходи до онтології: Метафізика (традиційний підхід до вивчення реальності); Аналітична онтологія (логічний аналіз понять буття); Онтологія в науках (інформаційна онтологія, обчислювальні моделі буття).

Онтологія є фундаментальною основою для інших розділів філософії, таких як гносеологія, етика чи філософія науки, оскільки визначення природи реальності впливає на те, як ми її пізнаємо і взаємодіємо з нею. Буття належить до числа тих системотворчих понять, які покладені в основи філософії багатьма мислителями як минулого, так і сучасного.

Перший аспект проблеми буття: а) Що існує? – Світ. Всесвіт; б) Де існує? – Тут і скрізь, всюди; в) Як довго він існує (Коли)? – Тепер і завжди. Суть проблеми полягає в існуванні суперечливої єдності неминучого, вічного і минулого, змінного буття окремих речей, станів, людських та інших істот. Внутрішня логіка проблеми буття веде філософів від питання про існування світу «тут» і «тепер» до питання про його існування «скрізь» і «завжди». Звідси випливав другий аспект проблеми буття – питання про єдність світу. Загальна відповідь на це питання сутності буття в даному аспекті має бути така: існування всього, що є, було і буде, є об'єктивною передумовою єдності світу. Нарешті, третій аспект проблеми буття пов'язаний з тим, що світ у цілому і все, що в ньому існує, є сукупною реальністю, дійсністю, яка має внутрішню логіку свого існування, розвитку і реально представлена нашій свідомості діями окремих індивідів і поколінь людей.

Філософський смисл поняття буття тісно пов'язаний з поняттями небуття, існування, простору, часу, матерії, становлення, розвитку, якості, кількості, міри та іншими категоріями.

В категорії буття об'єднуються такі основні ідеї:

- світ є, існує як безмежна і неминуща цілісність;
- природне і духовне, індивіди і суспільство рівноправно існують, хоч і в різних формах, їх розрізненість фіксується тільки за формою, існування є передумовою єдності світу;
- за об'єктивної логіки існування і розвитку світу, наявності різних форм свого існування, утворюється сукупна об'єктивна реальність, дійсність, яка

представляється свідомості і виражається у дії конкретних індивідів та поколінь людей.

Для розуміння сутності буття доцільно виділити такі якісно відмінні і в той же час взаємопов'язані його форми:

- буття речей, тіл, процесів, яке в свою чергу поділяється на буття речей, процесів, станів природи, буття природи як цілого і буття речей і процесів, створених людиною;
- буття людини, яке поділяється на буття людини в світі речей та на специфічно людське буття;
- буття духовного (ідеального), яке поділяється на індивідуалізоване духовне і об'єктивоване (позаіндивідуальне) духовне;
- буття соціального, яке поділяється на індивідуальне буття (буття окремої людини в суспільстві і в процесі історії) і буття суспільства.

Поняття матерії в історії філософії

В історії філософії спочатку поняття «матерія» ототожнювалось із конкретним матеріалом, з якого складаються тіла і предмети (камінь, вода, земля, дерево, глина тощо).

Узагальнюючи здобутки минулих часів, Арістотель у книзі «Метафізика» писав, що «більшість перших філософів вважали початком усього лише матеріальні начала, а саме, те, з чого складаються всі речі, із чого, як першого, вони виникають і на що як останнє, вони, гинучи, перетворюються, причому сутність хоч і залишається, але змінюється в своїх проявах, — це вони вважають елементом і початком речей». Якщо для філософів стародавнього світу матерія — це матеріал, з якого складаються тіла, предмети, а кожний предмет (тіло) складається з матерії та форми як духовного першопочатку, то для Р. Декарта (XVII ст.) матерія — це складова частинка предмета (тіла), а саме: тіло разом з формою. Р. Декарт визначає матерію як субстанцію самоіснуючого буття, атрибутом якої є протяжність із її властивостями: займати певне місце, мати об'єм, бути тривимірною. І. Ньютон додає до Декартового визначення матерії як субстанції ще три атрибути: протяжність, непроникність (непорушна цілісність тіла), інертність (пасивність, нездатність самостійно змінювати швидкість згідно із законами динаміки); вага, зумовлена дією закону всесвітньої гравітації. Причому інертність та вага потім об'єднуються ним у поняття маси, яка виступає основним атрибутом матерії і одночасно мірою її кількості.

П. Гольбах визначає матерію як все те, що пізнається чуттєво, при цьому джерелом чуттєвого знання є відчуття форми, кольору, смаку, звуку та ін. Він доводить розуміння матерії до гносеологічного узагальнення. На думку Г. Гельмгольца, матерія — це все, що існує об'єктивно (незалежно від свідомості людини). Матерія як філософська категорія визначає найбільш суттєві властивості реального буття світу — пізнаного і ще не пізнаного. До таких суттєвих ознак належать: цілісність, невичерпність, мінливість, системна упорядкованість та інше. Системність як фундаментальна властивість матерії визначає методологію сучасного наукового пізнання. Розрізняють такі *структурні рівні матерії: неорганічний* (мікро-, макро-, мегасвіти); *органічний*;

соціальний (особистість, родина, плем'я, народність, нація, лас, суспільство, людство).

Отже, в історії розвитку філософської думки поняття матерії проходить складний шлях розвитку, постійно уточнюється, поглиблюється, збагачується новими властивостями, відображає рівень розвитку пізнання людиною світу. Поширене визначення матерії як філософської категорії для означення об'єктивної реальності, що дана людині у її відчуттях, відображається нашими відчуттями та свідомістю й існує незалежно від них, певною мірою є обмеженим, оскільки зосереджується на гносеологічних аспектах матеріального, е враховуючи притаманний йому онтологічний зміст.

Узагальнене визначення категорії «матерія» має базуватися на тому, що це — об'єктивно реальне буття світу в часі, просторі, русі, детерміноване і пізнанне людиною.

Простір та час – форми існування матеріального світу

Простір і час — це філософські категорії, за допомогою яких позначаються основні форми існування матерії. Філософію цікавить насамперед питання про відношення простору і часу до матерії, тобто чи є вони реальними, чи це тільки абстракції (феномени свідомості). Г. Лейбніц вважав простір і час лише іменами. Простір — це ім'я, яким позначається координація речей одної відносно іншої. Іменем час позначається тривалість і послідовність процесів. Реально ж простору і часу немає, їх неможливо виміряти.

Такі філософи як Дж. Берклі і Д. Юм розглядали простір і час як форми індивідуальної свідомості, І. Кант — як апріорні форми чуттєвого споглядання, Г. Гегель — як категорії абсолютного духа (це — ідеалістичні концепції), І. Ньютон — як вмістилища. Простір і час мисляться І. Ньютоном як реальності, але вони ніяким чином не «взаємодіють» із матерією, існують самі по собі. Це — метафізичне розуміння простору і часу.

Сучасна наука розглядає простір і час як форми існування матерії. Кожна частинка світу має власні просторово-часові характеристики. Розрізняють соціальний, історичний, астрономічний, біологічний, психологічний, художній і філософський зміст простору і часу.

Історична еволюція поглядів на простір і час пов'язана з практичною, суспільно-історичною діяльністю людини. Змінюється, розвивається суспільство, змінюються і розвиваються просторово-часові уявлення про буття світу. Якщо для міфологічного світогляду час циклічно відтворює пори року, то в межах релігійного світосприйняття час набуває стрілоподібної форми: відтворення світу через тимчасове теперішнє до райської або пекельної вічності.

Узагальнюючи історико-філософський досвід осягнення категорій простору і часу, слід вказати на велику кількість їхніх визначень, неосяжне багатство все нових і нових властивостей, їхню дискусійність та гіпотетичність. Значна частина дослідників простору і часу (темпоралістів) солідарна в тому, що *простір* — це така форма існування матерії, її атрибут, яка характеризується співіснуванням об'єктів, їхньою взаємодією, протяжністю, структурністю та іншими ознаками. *Час* — це внутрішньо пов'язана з простором і рухом

об'єктивна форма існування матерії, яка характеризується послідовністю, тривалістю, ритмами і темпами, відокремленістю різних стадій розвитку матеріальних процесів.

Матеріалізм підкреслює об'єктивний характер простору і часу, невіддільність від руху матерії: матерія рухається у просторі і часі. Простір і час, матерія і рух невіддільні. Ця ідея отримала підтвердження у сучасній фізиці.

Рух як спосіб існування матерії, форми руху матерії

Рух — це найважливіший атрибут матерії, спосіб її існування. Рух включає в себе всі процеси у природі і суспільстві. У загальному випадку рух — це будь-яка зміна, будь-яка взаємодія матеріальних об'єктів, зміна їх станів. У світі немає матерії без руху, як немає і руху без матерії. Тому рух вважається абсолютним, на той час як спокій — відносним: спокій — це лише один із моментів руху. Тіло, що перебуває у стані спокою відносно Землі, рухається відносно Сонця.

Рух виявляється у багатьох формах. Усім рівням організації матерії відповідають різні форми руху. У світі постійно присутній рух: рухаються усі речі, змінюються їх властивості і відносини, йде безперервний процес видозміни, перетворення, коливання між буттям і небуттям.

У філософії зміна позначається поняттям рух. Під рухом розуміють усяку зміну матеріальних речей, властивостей, відносин, систем. Це і переміщення тіл у просторі, народження або смерть організму, обмін речовин у клітині, реформування суспільства, розширення метагалактики та ін. Усе, що існує у світі, перебуває у русі. Конкретні речі, властивості і відносини існують лише завдяки руху. При їх знищенні відбувається перехід в інші предмети, яким притаманні специфічні типи і форми руху. Матерія і рух нерозривно пов'язані одне з одним. Рух внутрішньо притаманний матерії і невідривний від неї. Рух - це не одномірний складний і суперечливий процес. Рух є єдністю змінності і стійкості, динаміки і статичності. У безкінечному потоці змін, станів, форм, положень, речей, їх властивостей і відносин присутні моменти дискретної стійкості, що дозволяють при всіх змінах зберігати стійкість речі, її якісну визначеність. На протязі дня може багато разів змінюватися настрій, відчуття радості змінитися гнівом, мінятися думки і переживання, відбуваються безперервні зміни тіла.

Фізика елементарних частинок стверджує, що існування їх можливо лише як взаємоперетворення елементів системи. Вони існують і мисляться лише в русі, але разом з тим фізика наполягає і на тому, що в процесі цих перетворень зберігається певна своєрідність, незмінність елементарних частинок специфічної об'єктивної реальності. Обидва приклади приводять до висновку про існування спокою. Спокій характеризує рух з боку сталості, незмінності, відносності. Гірська річка не перестає бути річкою через те, що на її шляху зустрічається разом з порогами полога місцевість. Поняття спокою висувається для характеристики станів руху, що забезпечують стійкість предмета і його якісну специфічність. Рух і спокій перебувають у тісному взаємозв'язку.

Перший тип руху здійснюється при збереженні якості речі.

Другий тип руху пов'язаний з переходом з одного якісного стану речі або системи до другого якісного рівня організації матерії. Наприклад, розвиток суспільства від ранніх часів до сучасності, перехід у виготовленні знарядь праці від примітивних до комп'ютерного виробництва, перехід від неорганічної природи до біологічних рівнів організації.

Під формою руху матерії розуміється рух, зв'язаний з певним матеріальним носієм, що має достатньо широку сферу розповсюдження і охоплює явища, які мають певну якісну єдність, підпорядковуються одним і тим же основним закономірностям. Форми руху тісно пов'язані з конкретними структурними рівнями матерії. Кожний з них має свої закономірності і матеріальних носіїв. У сучасній філософії можна зустріти *різні класифікації форм руху матерії.* Виділяються принципи класифікації форм руху матерії: *субстратний*, в основі якого лежить специфіка матеріального носія; *функціональний*, де форма руху співвідноситься із закономірностями конкретного рівня організації матерії; *генетичний*, що вказує на спадковість і послідовність появи форм руху в еволюції матерії.

Таким принципам відповідають певні форми руху матерії: *Субмікроелементарна форма руху* матерії включає рух елементарних частинок і полів (електромагнітні, гравітаційні, сильні і слабкі взаємодії, процеси перетворення елементарних частинок), рух і перетворення атомів, молекул, в тому числі, хімічна форма руху, зміна космічних систем різних розмірів (зірок, планет, зоряних систем, Галактики, Метагалактики). *Органічна форма руху* – результат поступового ускладнення молекул вуглецевих з'єднань, що привело до утворення органічних з'єднань. Життя стало закономірним підсумком розвитку сукупності хімічних і геологічних змін на Землі. Органічний рух складається із процесів, що проходять в організмах і в понадорганізованих системах і включає обмін речовин, процеси саморегуляції, управління і відтворення, біоценозні відносини, зміни, що відбуваються у біосфері. *Соціальна форма руху* – вся різноманітність практично-предметної діяльності людини, вся система суб'єктивно-об'єктивних відносин, тобто відносин людини, соціальних груп, суспільства до навколишнього світу. Носій соціальної форми руху - людина - розумна суспільна істота, дії якої носять цілеспрямований, усвідомлений характер.

Взаємовідносини між формами руху матерії характеризуються складністю і суперечливістю. Важливо підкреслити якісну своєрідність трьох форм руху матерії. Своєрідність виявляється в якісній специфічності кожної вищої форми руху по відношенню до нижчої. Це положення формулюється як *принцип незведення вищих форм руху матерії до нижчих.*

Принцип незведення означає визнання того, що в кожній вищій формі діють специфічні закономірності, які неможливо виразити закономірностями, притаманними нижчим формам руху. Наприклад, сутність життя не можна зрозуміти шляхом вивчення хімічних і фізичних закономірностей. Організму притаманні закономірності, які діють лише на рівні живого. Поняття пристосувальна діяльність відсутнє у фізиці і хімії, і його природа розкривається

тільки у системі біологічних законів. На основі фізико-хімічних законів не можна зрозуміти і те, чому мавпа може пожертвувати життям заради врятування мавпеняти.

3. Принципи і закони розвитку буття у світі. *Буття як загальний зв'язок та взаємодія. Ідея розвитку.* Спостерігаючи за реальною дійсністю, ми відзначаємо, що в світі все знаходиться в процесі розвитку, взаємного зв'язку та взаємодії. В світі немає нічого, що було б самодостатнім. Тому не випадково у філософії озроблено *принцип взаємозв'язку (когерентності)*, який і є підставою для висновку про те, що всі форми буття в світі проявляються через загальний зв'язок.

Зміст принципу когерентності доповнюється поняттям *взаємодії*, що дозволяє фіксувати процеси впливу різних явищ світу одне на одного, досліджувати їх взаємну обумовленість. Для взаємодії, як і для взаємозв'язку, характерне ускладнення в залежності від рівня структурної організації світу. Так, на рівні неживої природи провідними формами взаємодії є гравітаційна та електромагнітна, на рівні живої природи – енергетична та інформаційна.

Тільки через взаємодію об'єктів можна виявити їх сутність, їх якісну визначеність, їх розвиток. І принцип взаємозв'язку, і принцип взаємодії підтверджують, що жодне явище світу не можна пояснити із нього самого, воно розкриває свою сутність, джерело, механізм та спрямованість свого розвитку виключно через з'ясування зв'язків та основних форм взаємодії даного явища з іншими явищами світу. В процесі філософського аналізу взаємозв'язку та взаємодії різних явищ, процесів в світі необхідно зосередити свою увагу на категорії «розвиток».

Розвиток – це незворотні, спрямовані та закономірні зміни, які приводять до появи нової якості. Так, наприклад, політ стріли демонструє рух, а ріст злакового стебла – розвиток. Незворотність розвитку означає, що в процесі змін уже виключається можливість повернення до минулої якості. Через один і той же стан все проходить тільки один раз. В незворотності змін закладена і спрямованість розвитку. Це означає, що в процесі розвитку накопичуються зміни, які визначаються типом взаємодії даного явища з іншими явищами та вирішенням його внутрішніх суперечностей.

Розвиток – це і закономірні зміни. Така характеристика свідчить, що основу розвитку складають не випадкові події, а процеси, котрі обумовлені самою суттю явища. Тому кожне явище закономірно проходить свої етапи розвитку, необхідність яких має свою основу в самому явищі, хоча і реалізуються через сукупність випадкових обставин. Зазначені характеристики розвитку орієнтовані на виникнення нової якості. Розвиток по висхідній лінії – це рух в напрямку досконалості, тобто прогрес, тоді як зворотній розвиток означає шлях розпаду – *регрес*. Важливою умовою здійснення розвитку являється час, на якому ґрунтується *принцип історизму*, котрий орієнтує дослідження на необхідність вивчати будь-яке явище, враховуючи, як воно виникає, які етапи пройшло в своєму розвитку, якого змісту набуло та яку прийняло форму.

Принцип розвитку в часі акцентує увагу на необхідності розглядати явище через призму єдності його минулого, теперішнього та вірогідного майбутнього.

Загальною теорією розвитку усього суцього, яка адекватно відображає його еволюцію у своїх законах, категоріях та принципах є *діалектика*. Найважливішими вимогами, або *принципами діалектичного підходу* до аналізу дійсності є, по-перше, всебічність аналізу; по-друге, дослідження об'єктів у розвитку, саморусі; по-третє, включення у повне визначення об'єкту усіх моментів, що дає практика; по-четверте – конкретно-історичний підхід, тобто врахування умов місця і часу, зв'язків і відносин, в яких знаходиться предмет у даний час. Діалектика як загальна теорія розвитку дає ключ до розуміння його сутності, відображає реальні процеси в природі, суспільстві і мисленні такими, якими вони є в дійсності. Оскільки увесь навколишній світ перебуває у русі, зміні і розвитку, діалектика неминуче має виходити з цієї загальності. Вона і відтворює у мисленні всі процеси дійсності в узагальненій формі з урахуванням їхньої суперечливості, змін, плинності, взаємопереходів, становлення нового. Тому діалектика і має категоріальний апарат, закони і принципи, які адекватно відображають у мисленні зміни та взаємопереходи. У наш стрімкий час як ніколи необхідна нестандартність, гнучкість мислення, рухливість понять, що здатні відобразити рухливість самої об'єктивної дійсності. Діалектика як логіка мислення цілком відповідає цим вимогам сучасності.

Категорії – це філософські поняття, які, на відміну від простого поняття, зорієнтовані не стільки на властивості, скільки на закономірності розвитку буття. Будучи формами та організуючими принципами процесу мислення, категорії відтворюють відношення буття та пізнання в загальному і найбільш концентрованому вигляді. Категорії є результатом практичного відношення людини до світу, інструментом його пізнання та пояснення

Вперше вчення про категорії запропонував Арістотель у своїй «Метафізиці», охарактеризувавши їх як найбільш загальні і в той же час найпростіші типи об'єктів дійсності, форми їх відношень та властивостей. Це своєрідний алфавіт світу, на основі якого можна будувати потім більш складні поняття про нього. Але як відшукати такий найпростіший алфавіт? Арістотель запропонував проаналізувати найпростіші форми висловлювань про речі і встановив, що все суще можна віднести до наступних категорій: сутність, кількість, якість, відношення, місце (простір), час, стан, володіння, дія. Він стверджував, що речі та явища, які відносяться до різних категорій, характеризуються різним типом буття – первісним та похідним, самостійним та залежним. Самостійна форма буття полягає в тому, що для свого існування об'єкт не потребує існування інших об'єктів. За Арістотелем, буття різноманітне, але самою важливою формою існування, від якої залежать усі інші, є існування сутностей, або субстанцій. Інші категорії позначають атрибути, тобто такі загальні властивості, які неможливі без існування самих сутностей. Арістотелівська концепція надовго визначила майбутній розвиток вчення про категорії.

Наступний принциповий крок в переосмисленні категорій був зроблений лише в XVIII ст. І. Кантом. Сам по собі набір категорій у І. Канта принципово не відрізняється від аристотелівського, але зміст їх змінюється суттєво: із характеристик буття самого по собі вони стають формами нашого мислення. Цей суттєвий поворот у тлумаченні категорій мав великий вплив на подальший розвиток філософії. Саме від І. Канта і його послідовників йде уявлення про філософію як світогляд, що виражається у категоріях.

За І. Кантом, за допомогою категорій людський розсудок здійснює синтез, тобто він об'єднує розрізнені чуттєві сприйняття в систематизовані цілісні комплекси. Упорядкований чуттєвий досвід стає предметом суджень, в яких категорії виступають як апріорні форми розсудку. І. Кант вибудовує свою систему категорій - кількості, якості, відношення, модальності. На його думку, ці категорії споконвічно присутні в людській свідомості як структурні схеми організації та упорядкування первісного досвіду. На відміну від аристотелівських, категорії І. Канта – це категорії розсудку, а не категорії буття. Це означає, що свідомість суб'єкта, який пізнає, сприймає інформацію про світ та упорядковує її за допомогою категорій

Подальший розвиток вчення про категорії був пов'язаний з ім'ям Г. Гегеля, який поставив перед собою завдання створити таке вчення про категорії, яке б дозволило не лише вивести одні категорії з інших, але й уявити все суще як наслідок розвитку категорій. Втіленням такого замислу стала гегелівська система філософії. Нагадаємо, що Г. Гегель трактує весь світовий процес як розвиток Абсолютної ідеї, яка зароджується у формі руху від простих та абстрактних категорій до все більш складних та конкретних. В цій філософській системі природа та суспільство представлені в якості закономірних стадій, форм реалізації Абсолютної ідеї, її розвитку. Його філософія, як вчення про категорії, містить у собі все потенційне багатство світу, все, що в ньому може бути осмислене. Тому для вирішення цієї проблеми Г. Гегель суттєво збільшує число категорій. Гегелівська філософсько-діалектична система завершує собою епоху класичного новоєвропейського філософського раціоналізму

В XX – на початку XXI ст. проблема змісту та сенсу категорій залишається дискусійною. Склались різні підходи до визначення природи та складу філософських категорій. Так, з одного боку, чітко позначився екзистенціальний та антропологічний поворот у філософії. Для його представників категорії – це фундаментальні поняття людського буття (екзистенція, абсурд, трансценденція тощо) або – основні культурні форми, які обумовлені розвитком людської історії. З іншого боку, актуалізувався аналітичний напрямок у філософії, котрий відводив науці центральне місце в людській культурі і відповідно основну увагу приділяв аналізу категорій наукового мислення (простір, час, матерія, рух, причинність, випадковість тощо)

Категорії діалектики. Категорії діалектики можна класифікувати на підставі визначеності, обумовленості та цілісності буття.

Категорії визначеності буття. В світі існує безкінечне розмаїття явищ, але усі вони одиничні у своєму бутті. Як казав Геракліт, усе у світі одноразово та

неповторно. Буття предметів проявляється і в тому, що вони різні всередині себе та між собою. У світі немає нічого абсолютно тотожного ні іншому, ні навіть самому собі. Чиста тотожність може бути лише в думці, в абстракції, як формальне (нереальне). Реальне існування предметів передбачає тотожність конкретну, котра містить і різницю. А це означає, що речі, предмети, події можуть бути схожими, подібними, але не абсолютно тотожними. Одиничне – це категорія, яка виражає відмежованість об'єктів один від одного у часі та просторі, з притаманними їм властивостями, що складають їх неповторну кількісну та якісну визначеність

Однак, розмаїття в світі – це лише одна сторона проблеми. Буття у світі представляє собою якраз таке розмаїття одиничних явищ, яким притаманні особливі та загальні характеристики. Вже елементарна практика свідчить, що у світі існують ознаки ряду об'єктів, які дозволяють об'єднувати їх в певні класи. Тому загальне - це те, що властиве явищам одного класу. В кожному одиничному міститься загальне як його сутність

Одиничне та загальне існують у єдності. Така єдність може бути у різних формах. Саме те, що відрізняє одне явище від іншого в межах одного класу, характеризується категорією *особливе*. При цьому загальне по відношенню до одиничного виступає як загальне, а по відношенню до більшого ступеню загальності – як особливе. Визначаючи ті чи інші властивості, слід приймати до уваги, що немає загальних та особливих властивостей взагалі, а є завжди конкретні властивості, які проявляються у певних відношеннях. Процес пізнання не є простим дзеркальним відображенням одиничного. Це складний та тривалий процес розділення конкретного на його складові, встановлення кожної властивості окремо.

Одиничне, особливе та загальне – це співвідносні категорії, які виражають взаємний перехід процесів та явищ буття. Загальні риси, які властиві усім без виключення предметам, процесам певного класу, розглядаються як всезагальне.

Для розуміння діалектики розвитку буття слід мати на увазі, що будь-яке нове виступає спочатку у вигляді одиничного виключення із загального правила. Одиничне, будучи спочатку випадковим, поступово стає загальним, набуваючи силу закону.

Знання взаємозв'язку загального та одиничного є необхідною умовою для теоретичної та практичної діяльності. Так, наприклад, на основі співвідношення окремого, особливого та загального в економічній теорії будується вся система економічних категорій. Якщо окреме бере участь в створенні загального, то облік та аналіз одиничних економічних явищ може забезпечити поглиблене пізнання сутності економічних процесів, знайти нові та конкретизувати відомі закономірності їх розвитку. Якщо загальне є відображенням закономірності розвитку окремих економічних явищ, то, зрозуміло, економічна теорія повинна збільшувати багатство своїх ідей, вчень, теорій. Оскільки межі загального, особливого та окремого не являються абсолютними, то це примушує чітко визначати напрямок кожного дослідження в області економічної теорії, ретельно

вивчати зв'язки та відношення економічних явищ з іншими явищами соціальної дійсності.

Якщо одиничне, як єдність загального та особливого, являється першим кроком до встановлення визначеності предмету, то категорії «зміст» та «форма» – наступний крок на цьому шляху.

Буття в світі проявляється в тому, що кожний об'єкт в ньому якимось чином оформлений, структурно організований, змістовний. *Зміст та форма* несуть інформацію про внутрішню та зовнішню характеристику об'єкту. Зміст – це насамперед сукупність елементів, зв'язків, відношень, що утворюють даний предмет, явище, процес. Під формою слід розуміти організацію змісту, спосіб зв'язку частин, елементів, які складають даний предмет, явище, а також спосіб їх існування. Відокремлюються внутрішня та зовнішня форми. Внутрішня форма змісту розглядається як спосіб зв'язку елементів цілого. Зовнішня форма – байдужа до змісту, але тільки до певної межі. В умовах нормальної єдності зміст зумовлює форму, а зміна змісту веде за собою й зміну форми. Існує відносна незалежність та самостійність форми по відношенню до змісту. Так, наприклад, зміна такої форми як виробничі відносини даного суспільства відбувається не автоматично, вслід за змінами окремих елементів виробничих сил, а внаслідок певного рівня розвитку виробничих сил в цілому.

Внаслідок відносної самостійності форми, остання може сприяти розвитку змісту, а може і перешкоджати йому. В цьому випадку виникає протиріччя між новим змістом та старою формою. Умовою розв'язання такого протиріччя виступає необхідність заміни старої форми новою, що відповідає новому змісту. В теоретичному плані важливим є те, що не існує як «чистих» форм, так і «чистого» змісту. Це означає, що абсолютизація форми веде до формалізму, а ігнорування форми – до аморфності змісту.

Наступний крок в установленні визначеності тих чи інших явищ буття у світі пов'язаний з категоріями «елемент» та «структура». Елемент – це така складова частина системи, яка забезпечує її цілісність. Що до структури, то під нею розуміють певний спосіб зв'язку елементів в єдину систему. Система – це особлива єдність структурно організованих елементів, які взаємодіють один з одним на основі принципу координації та субординації. Системи можуть бути і простими і складними. Всесвіт є складними системами. Кожне явище входить в ту чи іншу систему, але не всяка сукупність явищ представляє собою систему. Так, окрема людина може розглядатись як система, але ця ж людина є і елементом, наприклад, сім'ї, великої чи малої соціальної групи, які виступають в якості системи. З іншого боку, випадкова сукупність людей (в черзі, в театрі тощо) не є системою, бо ця сукупність не носить структурно організованого характеру, тобто тут відсутні відношення субординації та координації між елементами.

Методологічне значення цих категорій полягає в тому, що вони орієнтують дослідження на необхідність врахування специфіки кожного елементу системи, виявлення його функціональних можливостей, а також потребують пильної уваги до стану корелятивних зв'язків елементів системи в цілому; потребують

аналізу усієї глибини відношень субординації та координації, які забезпечують структурну організованість та функціонування системи в цілому.

Ще один крок до встановлення визначеності предметів буття у світі тісно пов'язаний з філософськими категоріями «сутність» та «явище». Сутність – філософська категорія, яка фіксує внутрішній зміст предмету, сталі, глибинні, необхідні зв'язки елементів предмету як системи. Через сутність виявляється основне, головне, визначальне в предметі – фундаментальні властивості, зв'язки, протиріччя та тенденції його розвитку.

Явище – категорія, котра фіксує зовнішні сторони існування дійсності, виражає форму прояву сутності. Сутність та явище завжди нерозривно пов'язані між собою: немає сутності, яка ніяким чином не проявлялась би, не існує і явища, котре не було б пов'язане з сутністю. Сутність передбачає явище, а явище – сутність. Сутність являється, явище суттєве.

Явище відрізняється від сутності. Якби вони співпадали, то усілякі зусилля в пізнанні були б зайвими. Пізнання сутності – якісний стрибок від чуттєвого образу явища до раціонального пізнання його сутності, від емпіричного до теоретичного. Рух пізнання від явища до сутності і від сутності до явища доповнюють один одного і складають два нероздільних моменти єдиного процесу пізнання. Тому і теоретичне значення цих категорій полягає в тому, що ця пара категорій дозволяє встановити визначеність предмету, відсікаючи несуттєві зв'язки та випадкові відношення предмету, і фіксує тільки ті суттєві відношення, які є законом його розвитку. Знання сутності позбавляє нас від необхідності досконало аналізувати всі одиничні явища, в яких вона проявляється. Більш того, знання сутності дозволяє прогнозувати її можливі прояви.

Категорії обумовленості та цілісності. Розгляд категорій, які забезпечують можливість з'ясування механізму обумовленості явищ, процесів, предметів буття у світі, слід починати з категоріальної зв'язки «причина – наслідок».

Все в світі взаємопов'язане та взаємообумовлене. Явища та процеси, різні події в природі, суспільстві обумовлені іншими подіями, процесами, тобто певними причинами. Явища обумовленості розглядали уже мислителі античності. Згадаємо, що атомісти вперше запропонували принцип причинності (Левкіпп-Демокрит), а Арістотель виділяв чотири види причин: формальну, матеріальну, рушійну та цільову, які обумовлюють існування світу. Вже тоді під причиною вони розуміли явище, дія якого викликає, породжує інше явище – наслідок. Тобто поняття причини традиційно відноситься до числа основних категорій науки та філософії. Воно широко використовується і в нашому буденному мисленні. Ми говоримо про причину, коли прагнемо пояснити, чому щось відбувається або починає існувати, в чому полягає джерело або мотив нашої дії тощо.

Причинно-наслідкові зв'язки існують у всіх формах буття у світі. Між причиною та наслідком існує досить складний механізм взаємодії. Існує положення про те, що причина передре наслідку. Але його не слід розуміти

буквально, тому що причина може в окремих випадках виступати як причина лише одночасно зі своїм наслідком. Взаємодія причини та наслідку може також характеризуватися принципом зворотного зв'язку, який діє в усіх самоорганізуючих системах. Зворотній зв'язок несе в собі можливість того, що причина та наслідок міняються місцями. Причина стає наслідком, а наслідок – причиною. Але при цьому зберігається часова спрямованість процесу розвитку.

Причини можна характеризувати як об'єктивні – існують поза волею людини; суб'єктивні – проявляються в цілеспрямованих діях людини; зовнішні – характеризують взаємодію систем; внутрішні – діють в межах даної системи; повні – являють собою сукупність всіх подій, при наявності яких народжується наслідок; головні – ті, що відіграють вирішальну роль; специфічні – сукупність обставин, взаємодія яких викликає певний наслідок. Можна виділити ще прості та складні, прямі та опосередковані причини тощо.

Якщо враховувати зміст механізму причинності, тобто перенесення речовини, енергії або інформації, то слід виділити матеріальні і ідеальні, енергетичні та інформаційні причини. Чітке фіксування механізму причинності забезпечує можливість розрізняти причину та умови її здійснення. Якщо причина – це те, що несе у собі реальний потенціал у вигляді речовини, енергії або інформації, то її умовою є сукупність обставин, за яких можливий наслідок стає реальністю. Для настання даної події необхідні умови, які самі по собі не можуть викликати наслідок, але грають визначальну роль в його виникненні. Змінюючи умови, можна змінити дію причини та характер наслідку.

Подія може здійснитися і під впливом приводу – зовнішнього поштовху, який сприяє прояву причини. Наприклад, конфліктна ситуація може дозрівати в результаті причин різного характеру, а приводом для зіткнення конфліктуючих сторін можуть бути малозначущі події.

Щоб з'ясувати механізм взаємодії та виявити незворотний характер розвитку буття у світі у ланцюзі «причина-наслідок-причина», слід розглянути цей процес крізь призму категорій *«необхідність»* та *«випадковість»*.

У своєму буденному житті люди давно вже помітили, що в існуючому світі ті чи інші події відбуваються з якоюсь невблаганною силою. Тому і не дивно, що ми постійно замислюємося над питаннями необхідного та випадкового. Без сумніву, врахування необхідності та випадковості є важливою умовою успішної теоретичної та практичної діяльності. Як і попередні, вони є співвідносними категоріями, котрі конкретизують уявлення про характер залежності даного явища, виражають різні типи зв'язку та різну ступінь їх обумовленості. Якщо необхідність демонструє закономірний тип зв'язку явищ, які визначаються їх внутрішнім змістом, то випадковість – це такий тип зв'язку тих чи інших явищ з оточуючим світом, котрий обумовлений зовнішніми причинами.

Для повного виявлення співвідношення необхідності та випадковості, закономірності та свободи слід скористатися ще однією парою філософських категорій: *«можливість»* та *«дійсність»*. Категорія дійсності вживається у широкому та вузькому сенсі. В самому широкому сенсі дійсність – це реальність буття світу, в менш широкому – реальність структурно організованого буття в

світі; у вузькому сенсі – це реальність одиничного буття, на відміну від тих можливостей, котрі воно містить в собі потенційно. Категорія можливості відображає процес розвитку явища із небуття в буття; це те, чого немає в конкретній якісній визначеності, але те, що може виникнути і стати дійсністю за певних умов. Дійсність має свій процес становлення. Спочатку вона заявляє про себе як можливість, як тенденція у розвитку явища, із якого вона з'являється. Щоб можливість стала дійсністю, потрібні два фактори: дія певного закону як прояв необхідності та наявність певних умов.

Можливість перебуває в стані потенційного буття, перехід можливості в дійсність заснований на причинному зв'язку явищ об'єктивного світу. При цьому слід розрізняти реальну та абстрактну (формальну) можливість. Реальна можливість означає наявність низки необхідних умов перетворення даного явища в дійсність. Абстрактна можливість передбачає відсутність умов, котрі породжують явище, а також одночасну відсутність умов, котрі перешкоджають його виникненню. Абстрактна можливість за певних умов може стати реальною і навпаки. Кількісна міра реалізації можливості називається імовірністю. Якщо неможливість позначити як нуль, а дійсність як одиницю, то всі проміжні значення від нуля до одиниці будуть характеризувати ступінь імовірності.

Розглянувши категорії визначеності та обумовленості буття у світі, коротко зупинимося на категоріях, що характеризують цілісність буття. Йдеться про філософські категорії «ціле» та «частина».

У загальному плані проблема співвідношення цілого та його частин традиційно передбачає аналіз взаємодії цих категорій. Ціле складається з частин, але це така єдність частин, котрій притаманна нова якість, яка не впливає із її складових. Наприклад, сам по собі водень горить, а кисень посилює цей процес. Але два атоми водню і один атом кисню створюють систему протилежної якості. Ціле демонструє відносну самостійність та усталеність порівняно з частинами, воно виступає своєрідним каркасом для частин. Зміни якихось окремих частин автоматично не викликають змін цілого. Ціле виникає, розвивається та набуває нової якості, де окремо взята частина поводить у відповідності до сутності цілого. Частини цілого структурно організовані. Частини не існують до та поза цілим, як і ціле не існує до та поза частинами. Тобто категорії цілого та частини співвідносні, і така співвідносність носить характер одночасності. Звідси слідує, що пізнання частин здійснюється не в їх відокремленості, а в їх співвідношенні з цілим. Тільки в рамках цілого частини можуть реалізувати свій потенціал.

Закони діалектики. Принципи взаємозв'язку, взаємодії та розвитку складають предмет дослідження діалектики – філософського вчення про найбільш загальні принципи та закони розвитку буття в світі. Вперше діалектичні ідеї були висловлені ще за часів античної філософії (Геракліт, Зенон). Значно пізніше ідеї розвитку були розроблені в філософському вченні Г. Гегеля, який і визначив діалектику як “рушійну душу всякого наукового розгортання думки і ...єдиний принцип, котрий вносить в зміст науки іманентний зв'язок та необхідність”. Згодом К. Маркс і Ф. Енгельс розробили основні принципи матеріалістичної діалектики.

Отже, *діалектика* досліджує загальні закони розвитку світу. *Закон* – це необхідний, суттєвий, стійкий та повторюваний зв'язок буття. В природі закони діють як стихійні сили, а в суспільстві проявляються в процесі усвідомленої людської діяльності. Але суспільні закони, як і закони природи, носять об'єктивний характер. Знання законів розвитку, пізнання форм їх прояву забезпечують можливість керувати процесами, які протікають як в природі, так і в суспільстві. Хоча за своєю формою закони є продуктом людського знання, але за своїм змістом вони виражають об'єктивну реальність світу. Доцільно підкреслити, що, з точки зору об'єктивного ідеалізму, закон є проявом світового розуму, втіленого в природі та суспільстві. З позицій суб'єктивного ідеалізму, закон - це ті досягнення, які привнесені в реальний світ природи та суспільства розумом мислячого суб'єкту.

Багатогранність буття виражається різними типами законів, тому їх і класифікують за різними підставами:

- *за сферою дії* закони поділяють на універсальні (закони розвитку, закон гравітації, збереження енергії) та спеціальні (закон статевого добору, закони суспільного життя);
 - *за змістом* виділяють закони будови, функціонування та розвитку;
 - *за формою прояву* існують динамічні та імовірнісні закони. Перші виражають сталі тенденції, а другі – вірогідність, статистичну закономірність.
- Закономірність* – це форма прояву закону.

Г. Гегель в рамках об'єктивного ідеалізму, спираючись на принцип тотожності мислення та буття, вперше розробив діалектичний метод, який дозволяв розглядати будь-яке явище в процесі розвитку.

Зараз слід зосередити свою увагу на розкритті сутності законів діалектики.

Одним із основних законів діалектики є *закон переходу кількісних змін в якісні*. Він демонструє зміни якості об'єкту, процесу, явища, коли накопичення кількісних змін досягає певної межі. Закон переходу кількісних змін в якісні є об'єктивним за змістом і носить загальний характер. Зміст цього закону розкривається за допомогою відповідних категорій: якість, кількість, міра та стрибок.

Якість – це цілісна характеристика єдності суттєвих властивостей об'єкту, його внутрішньої та зовнішньої визначеності, відносної стійкості, його відмінності, а також подібності з іншими об'єктами. Г. Гегель характеризував якість як «тотожну з буттям визначеність». Це означає, що якість невід'ємна від предмету. Вона виявляється у сукупності властивостей предмету.

Кількість – це характеристика однорідності об'єкту, котрий має свою величину. На відміну від якісної визначеності, кількість характеризується зовнішніми відношеннями. Не випадково Г. Гегель визначив кількість як «бездушну якість».

Кількість знаходиться в єдності з якісною визначеністю об'єкту. Ця єдність являє собою міру – рамки, інтервал, в межах яких кількісні зміни не порушують якісну визначеність предмету. Порушення міри веде за собою зміну якості, а по суті – і зміну об'єкту.

Перехід одного явища в друге є взаємодією кількісних та якісних змін. В плані кількісних змін цей перехід здійснюється у часі, і проходить відносно повільно. В плані якісних змін цей процес переходу проявляється як *стрибок*, перерва поступовості. Сам процес розвитку являє собою єдність безперервного, котре виражає відносну стійкість системи, її якісну визначеність, та перервного, що означає перехід в нову якість. Таким чином, стрибок – це процес корінної зміни даної якості, перетворення її в нову в результаті кількісних змін. За часом стрибок може тривати від частки секунди в процесах мікросвіту до мільярдів років – в космічних процесах. На кожному рівні “буття в світі” стрибок має свій інтервал.

Другий закон діалектики, котрий розкриває джерело розвитку – *закон єдності та боротьби протилежностей*. Ще Геракліт підмітив абсолютну плинність світу, де все є минуле та має свою протилежність, де всім править боротьба протилежностей (світу та пітьми, нового та старого тощо). Ідеї Геракліта знайшли свій подальший розвиток в історії філософії і особливо - в діалектиці Г. Гегеля, який представив увесь природний, історичний та духовний світ у вигляді процесу безперервного руху та змін. За Г. Гегелем, розвиток здійснюється завдяки тому, що внутрішній зміст світового розуму втілюється в неадекватну форму матеріальної природи, що викликає актуальну суперечність, яка і потребує свого вирішення. У «Енциклопедії філософських наук» великий німецький філософ підкреслює: «Протиріччя – ось що насправді рухає світом, і смішно говорити, що протиріччя не можна мислити».

Діалектика як філософське вчення передбачає вивчення протиріччя самої сутності предметів, явищ, процесів, які обумовлені їх буттям. У філософії діалектика протиріччя представлена законом єдності та боротьби протилежностей. Щоб з'ясувати суть цього закону, слід розкрити зміст категорій, за допомогою яких він виражається: тотожність та відмінність; протилежність; єдність протилежностей; протиріччя.

Тотожність – граничний випадок ідентичності, відношення речі до самої себе. Але оскільки будь-який об'єкт, в силу постійної тенденції до зміни, кожному мить вже інший, то дослідник завжди має справу з єдністю тотожності та відмінності, де тотожність завжди забезпечує сталість буття, а відмінність ініціює тенденцію до його зміни. Відмінність може бути суттєвою та несуттєвою; тільки суттєва відмінність має можливість розвитку до своєї протилежності як межі, сторони якої не стільки взаємно передбачають, скільки взаємно виключають одна одну. Таким чином, тотожність виражає стійкість, відмінність – мінливість. Єдність тотожності та відмінності забезпечує стан, коли явище, перебуваючи в постійних змінах, зберігає себе в певних параметрах простору та часу.

Відмінність може розвиватися до протилежності, до взаємного виключення сил та тенденцій. Виникнення протилежностей свідчить про те, що відмінність поступається місцем протиріччю. Однак, діалектичне протиріччя характеризується єдністю, взаємною обумовленістю протилежностей. Єдність протилежностей означає, що вони є різними сторонами одного і того ж процесу,

невіддільні одна від одної, переплітаються. Боротьба протилежностей, які знаходяться в єдиному зв'язку і, разом з тим, виключають одна одну – це і є протиріччя. Розвиток неминуче породжує зіткнення протилежностей, їх боротьбу, а вирішення цієї боротьби протилежностей з необхідністю породжує нові *протиріччя*.

Таким чином, спостерігаючи дію закону єдності та боротьби протилежностей, можна виявити певну динаміку, а саме: *тотожність – відмінність – протилежність – протиріччя – діалектичний стрибок*, тобто появу іншої якості. В протиріччі, як в єдності та протистоянні протилежностей, Г. Гегель вбачав «джерело всякого руху».

Якщо закон переходу кількісних змін у якісні розкриває механізм розвитку, а закон єдності і боротьби протилежностей – його джерело, то *закон заперечення заперечення* характеризує спрямованість процесу розвитку, демонструє єдність поступальності та наступності в розвитку. Цей закон, як і попередні два, був сформульований Г. Гегелем в контексті його системи об'єктивного ідеалізму. Дія закону заперечення заперечення виявляється лише у відносно завершеному процесі розвитку. Зміст цього закону розкривається через категорії: заперечення, наступність, розвиток.

Розвиток відбувається як руйнування старої єдності елементів системи і виникнення нового предмету, що і є запереченням старого предмету. Але заперечення не є лише руйнуванням тієї чи іншої якісної визначеності: діалектичне заперечення передбачає момент народження нового, або момент розвитку. Інакше кажучи, заперечення старого є втрата предметом своєї якісної визначеності і перехід до нової якості. Але цей процес носить не деструктивний, а конструктивний характер, бо в межах дії закону має місце не просте, а подвійне заперечення.

Суть гегелівської ідеї про подвійне заперечення зводиться до так званого принципу тріади : теза - антитеза - синтез. Зв'язок старого та нового знаходить свій вираз в наступності, як безперервність в перервному, як збереження окремих аспектів старого в новому. Повтор на більш високій стадії розвитку означає не тільки повернення нібито до старого, але й перехід до нового циклу з суттєво іншими внутрішніми протиріччями, які потребують свого вирішення. Послідовність циклів, які складають ланцюг розвитку, можна образно уявити у вигляді спіралі, де кожний цикл виступає як виток у розвитку, а сама спіраль розкручується як ланцюг циклів.

Образ спіралі вдало охоплює загальний напрямок розвитку: повернення в минуле не є повним, розвиток не повторює старого шляху, а знаходить новий, відповідно до змін як внутрішнього змісту, так і зовнішніх обставин, які є умовою нового витку розвитку.

4. Пізнання як предмет філософського аналізу. Проблема пізнання є однією із найважливіших в історії філософії, її вирішення знаходиться в тісному зв'язку з проблемою свідомості, духовного світу людини. Однією з основних функцій свідомості є пізнання людиною навколишнього світу і самої себе. Пізнання є

природною потребою людини, одним з головних вимірів людського буття. Людина не може жити, не пізнаючи світ і саму себе. Пізнання – це процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності у свідомості людини, обумовлений суспільно-історичною практикою людства.

Пошуки способів обґрунтування знання, критеріїв його достовірності, істинності здавна були основним напрямком філософських досліджень, тому теорія пізнання розвивалась разом з усією філософією на протязі її всесвітньої історії. Корінне питання гносеології: чи пізнаваний світ в принципі і, якщо так, то як можливе таке пізнання? Такі питання були поставлені ще за часів античних філософів. Для мислителів того часу основною проблемою було співвідношення істини та хибності. Так, як вже відомо, софісти, поставили під сумнів можливість пізнання істини, заклавши ідею *скептицизму*. Будь-яка думка, вважали вони, відносна і завжди залежить від людини та обставин, тобто носить суб'єктивний характер. Значно пізніше, в епоху Нового часу, одним з найбільш відомих прихильників скептичної ідеї став Р. Декарт, який запропонував процес пізнання починати з радикального сумніву. Він вважав, що поки ми не доведемо, що можемо хоча б щось знати з повною достовірністю, ми не можемо стверджувати, що в світі щось дійсно існує, а не є лише ілюзією чи продуктом нашої фантазії. Звісно, сам Р. Декарт не був скептиком і вважав, що він знайшов такі абсолютно достовірні елементи знання, спираючись на які можна йти шляхом пізнання. Пізніше Д. Юм стверджував, що ми не тільки не знаємо, які речі сам по собі, а навіть не знаємо, існують вони реально чи ні, тобто він не тільки сумнівався в можливості пізнання світу, але й мав сумніви відносно об'єктивної реальності світу. Таким чином, за Д. Юмом, ми маємо справу не з реально існуючим світом, а тільки з нашими відчуттями; все наукове пізнання, усі закони природи є порядок, до якого звикають люди.

Універсальний скептицизм називають агностицизмом, найвідомішим представником якого був І. Кант. Він вважав, що люди володіють певними знаннями, але останні переплетені з тим, що тільки здається знанням. І. Кант називає ці помилкові претензії на істинність «сновидінням розуму» та «сновидінням почуттів», або судженнями про те, що виходить за межі можливостей людського знання. Основна проблема, яка підводить до агностицизму, зводиться до того, що предмет в процесі його пізнання неминуче переломлюється крізь призму наших відчуттів та мислення. Тобто ми отримуємо про світ знання лише в тому вигляді, в якому світ являється нам в результаті такого переломлювання; а те, які ж предмети насправді, самі по собі – ми не знаємо і знати не можемо.

В ході пізнання має місце взаємодія об'єкту і суб'єкту, кінцева мета якого – отримання істинного знання про світ. *Суб'єктом* пізнання виступає людина, яка наділена свідомістю і є джерелом цілеспрямованої активності. Людина стає суб'єктом пізнання в тій мірі, в якій вона включена в соціальну діяльність по перетворенню світу. А це значить, що пізнання ніколи не здійснюється окремим ізольованим індивідом, а лише таким, котрий включений в колективну практичну діяльність. В якості суб'єкта можуть виступати як окремий індивід,

так і колектив, наукове співтовариство, людство в цілому як універсальний суб'єкт пізнання. Але завжди – і окремих індивідів, і людство в цілому бачать світ «очима суспільства», своєї епохи, культури. Таким чином, суб'єкт пізнання історично розвивається, носить конкретно-історичний характер. Індивід стає суб'єктом пізнання не просто як біологічний організм, а тією мірою, в якій він оволодіває світом культури, перетворює досягнення людства у свої сили і здібності, тобто оволодіває мовою, логічними категоріями, накопиченим знанням.

Об'єкт – це фрагмент об'єктивної реальності, на який спрямована людська пізнавальна діяльність. При цьому поняття «об'єкт» і «об'єктивна реальність» не співпадають; так, електрон аж до кінця XIX ст. не був об'єктом пізнання, хоча, безперечно, він був фрагментом об'єктивної реальності. Результатом взаємодії суб'єкта й об'єкта є пізнавальний образ того, що пізнається. Образ цей суб'єктивний за формою та об'єктивний за змістом, джерелом. Об'єкт і суб'єкт пізнання співвідносні: чим більш розвинений суб'єкт, тим більша сфера об'єктивної реальності опиняється в його полі зору. Взаємодію суб'єкта і об'єкта слід розуміти як єдиний процес, де разом із зростанням меж та горизонтів людської активності зростає, стає складнішим і предметно насиченішим об'єктний обсяг її життєдіяльності.

Таким чином, в цілому пізнання постає в якості складової людського способу утвердження в світі, в якості найважливішого засобу розширення сфери людської свободи та її реалізації.

В основі сучасної гносеології лежать такі фундаментальні *принципи*: об'єктивної реальності світу; відображення його у свідомості людини; пізнаваності об'єктивної реальності; практики як основи пізнання і критерію істини; розуміння пізнання як діалектичного процесу наближення суб'єкта до об'єкта, руху від незнання до знання, від неповного, неточного знання до знання повнішого і точнішого; конкретності істини та історизму.

Єдність чуттєвого та раціонального в пізнанні

Відображення світу у свідомості людини на основі практики відбувається у двох формах: чуттєвій та раціональній. Процес пізнання завжди починається з безпосереднього живого споглядання, тобто з безпосередньої взаємодії людини в практичній діяльності з предметами і явищами. Основними *формами чуттєвого пізнання* виступають: *відчуття, сприйняття, уявлення*.

Але процес пізнання не може обмежитись тільки чуттєвим рівнем, який не у змозі розкрити внутрішні, суттєві зв'язки між предметами і явищами. Це можливо тільки на якісно новому і вищому етапі пізнання – на рівні абстрактного мислення. Він реалізується у трьох основних формах: поняттях, судженнях, умовиводах.

Чуттєве і логічне пізнання утворюють нерозривну єдність, хоча в історії філософії існували два напрямки, котрі абсолютизували або чуттєве пізнання – *емпіризм*, або логічне мислення – *раціоналізм*. З історії філософії нам відомо, що саме в епоху Нового часу гносеологічна проблематика стає основною. Обидва

крайніх підходи до тлумачення співвідношення чуттєвого та раціонального в пізнанні знайшли вираз в найбільш чіткому вигляді у Ф. Бекона і Р. Декарта.

Представники емпіризму, найбільш відомими з яких, окрім Ф. Бекона, були Дж. Локк і Т. Гоббс вважали що все людське знання випливає з досвіду. Існує спочатку зовнішній досвід, обумовлений відчуттями, і внутрішній досвід, де в результаті здійснення людиною операцій мислення – таких як поєднання, співставлення, абстрагування – з простих ідей утворюються більш складні ідеальні конструкції. Природжених ідей не існує. Душа людини – чиста дошка. Пізнання формується на основі чуттєвого сприйняття за допомогою принципів, тобто загальних правил. Тільки судження, які виражають безпосередню фіксацію фактів за допомогою органів почуттів, є самодостатніми та непогрішними. Навпаки, всі інші судження потребують підтримки від результатів чуттєвого досвіду.

Представниками раціоналізму, окрім Р. Декарта, були також Б. Спіноза, Г. Лейбніц, Г. Гегель та інші. Р. Декарт вважав, що з допомогою інтуїції можна знайти настільки ясні, виразні та самоочевидні ідеї – такі як існування Я, ціле більше од частини, тощо – в достовірності яких неможливо засумніватися. На основі цих базисних природжених ідей за допомогою дедукції можна будувати всю подальшу систему знань, подібно до того, як в геометрії Евкліда із небагатьох аксіом виводяться всі наші знання про геометричні фігури.

Акт пізнання – це завжди єдність, взаємодія чуттєвої і раціональної його форм. Раціональні форми пізнання неможливі без чуттєвого, з якого вони отримують вихідний матеріал, логічне мислення завжди використовує чуттєві наглядні схеми, моделі, символи. В свою чергу, на рівні свідомості чуттєве сприйняття знаходиться під впливом раціонального, не є бездумним, воно завжди осмислене - людина дивиться на світ осмисленими очима. Розуміння діалектичної єдності чуттєвого і раціонального долає метафізичну обмеженість емпіризму та раціоналізму.

5. Основні проблеми соціальної філософії. Специфіка філософського аналізу суспільства

Кожна людина, яка проживає життя, відчуває на собі вплив сил, котрі не піддаються наглядному опису і все ж відіграють суттєву роль в тому, як складається її особисте життя і взагалі історичні долі. Людина відчуває, що ці невидимі сили задають певний порядок існування, якому підкоряється кожна людина. Цей порядок і є тим, що ми позначаємо словом суспільство. Інакше кажучи, суспільство – це така система форм, зв'язків та відносин людей, котру вони створюють своєю спільною діяльністю.

Суспільні форми, зв'язки, відносини створюють самі люди; суспільство є продуктом взаємодії людей. Це аксіома, але в той же час суспільство являє собою реальність особливого роду, котра, по-перше, відмінна від природної реальності, а по-друге, від реальності, втіленої в життєдіяльності людей. Більш того, дослідження соціальної реальності дозволяє говорити про закономірності суспільно-історичного розвитку.

Немає такого філософського напрямку, ідеї якого не використовувались би для розкриття таємниць суспільства. Починаючи з античності, зокрема з платонівської «Держави», робляться спроби розкрити сутність суспільства. Арістотель визначав суспільство як сукупність індивідів, об'єднаних для задоволення «соціальних інстинктів».

Взагалі, існували дві системи поглядів на суспільство. Перша система розглядала суспільство як незмінне готове об'єднання людей (А. Августин, Ф. Аквінський). Згідно другої системи поглядів, суспільство являє собою суму окремих індивідів, які об'єднались свідомо, за особистою волею, тобто суспільство є результатом укладеного між ними договору, конвенції (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант). Обидві системи поглядів прагнуть пояснити суспільство з ідеалістичних позицій, тобто первісною, головною рушійною силою вони визнають, в кінцевому підсумку, або ідеї окремих людей, представників духовної еліти, або світовий дух, або Бога.

Якщо синтезувати досягнення різних філософських напрямків, то їх можна звести до декількох узагальнених концепцій: натуралістичних концепцій суспільства, соціопсихологічних, концепції соціальної дії, концепції матеріалістичного розуміння суспільства та історії.

В *натуралістичній* концепції підкреслюється особлива роль географічних (клімат, ресурси) і демографічних (населення) факторів, біології людини як детермінант суспільства. Натуралістичні концепції зводили суспільні закономірності до природних. Соціобіологи, наприклад, дивляться на суспільство очима біологів, хоча, зрозуміло, що суспільне життя не зводиться до біологічних закономірностей.

Соціопсихологія (Дж. Мілль) конструює суспільство за образом та подобою індивіда, а сам індивід розглядається ізольовано від суспільних умов, наприклад, матеріального виробництва. Та й саме психічне соціопсихологія розуміє досить вузько – як безпосередньо залежне від фізіологічного. Зрозуміло, що через психофізіологічне не можна пояснити феномени культури та практики.

Найбільш впливовою школою соціопсихології є фрейдизм, який, в свою чергу, витоки соціального вбачає в інстинктах людини (інстинктивізм). За З. Фрейдом, двома головними інстинктами являються інстинкт життя – Ерос та інстинкт смерті – Танатос. Боротьба цих інстинктів на фоні гіперсексуальності людини лежить в основі суспільного буття. Релігія та мораль покликані послабити надмірну інстинктивну агресивність людей. Соціально та морально неприйнятні імпульси витісняються в несвідоме, звідки вони знову прориваються, ламаючи систему норм та заборон цивілізації, це так зване «над-Я».

Принципові положення соціопсихології отримали свій подальший розвиток у концепції соціальної дії (М. Вебер, Т. Парсонс). Створена М. Вебером «розуміюча соціологія» досліджує суспільство, виходячи із неповторності індивідуального факту. Соціальна дія завжди особистісна та осмислена, вона пов'язує діючу особу з іншими суб'єктами. Кожний суб'єкт частково «запрограмований» існуючими соціальними нормами, він оцінює альтернативи,

приймає рішення та домагається їх виконання. Все суспільство виступає як система соціальних дій. Кожна людина виконує певну роль – лікаря, вченого, студента. «Я» – це сума ролей, які засвоюються в результаті соціального досвіду. Індивід формується в результаті соціальної взаємодії – і таким чином відбувається його соціалізація. Психічне стає соціальним.

Концепція *матеріалістичного розуміння історії* (ще її називають теорією предметної дії) була запропонована К. Марксом, який завжди підкреслював своєрідність та самостійність суспільства як сукупності суспільних відносин. Природа суспільних відносин впливає із суспільного виробництва, котре не зводяться лише до матеріального виробництва. За Марксом, суспільство – це результат діяльності людей, які обмінюються продуктами своєї діяльності.

Із запропонованого короткого огляду існуючих підходів до розкриття сутності суспільства, ми можемо зробити висновок, що суспільство є системним утворенням, котре містить різні рівні організації. На рівні елементів суспільства ми маємо справу з окремими людьми, з їх духовним світом, з різними формами діяльності, а також продуктами цієї діяльності. Коли ж мова йде про системні властивості як результат взаємодії людей, то ми маємо справу з колективом, соціальною групою, суспільством в цілому. В цьому випадку йдеться і про суспільну психологію, суспільну свідомість, суспільні форми діяльності. *Отже, суспільство – це системне утворення, спільна життєдіяльність людей. Соціальне – це системна характеристика суспільства.*

Суспільство, як складне та багато в чому суперечливе системне утворення, вивчається багатьма науками. Хоча завжди були і зараз є філософи, котрі ставлять під сумнів існування науки про суспільство, наприклад, концепції Г. Ріккєрта та В. Віндельбанда й інших представників баденської школи неокантіанства. Але, на нашу думку, їх аргументація не витримує серйозної критики.

Втім, всі науки про суспільство в тій чи іншій мірі, явно чи неявно, використовують певну філософську модель. Філософська модель суспільства задає загальну її картину, фіксує закономірні, суттєві відношення та зв'язки, які позбавлені випадковості. Філософська модель базується на вихідних філософських принципах (їх ще називають методологічними принципами), які дозволяють згрупувати величезний емпіричний матеріал, відокремити закономірне від випадкового, причину від наслідків, і, таким чином, представити структуру суспільства, розкрити логіку його розвитку. Без вихідних принципів такий матеріал буде виглядати суцільним хаосом.

Методологічні принципи, в свою чергу, визначаються тією філософською теорією (головним пояснювальним принципом), котрий використовується для дослідження суспільства. На цій підставі розрізняються: *по-перше, матеріалістичні теорії*, котрі всі суспільні явища пояснюють економічними, природними та іншими факторами, незалежними від свідомості людей; *по-друге, ідеалістичні теорії*, котрі всі суспільні явища, процеси пояснюють волею, свідомістю та іншими ідеальними факторами; *по-третє*, в залежності від запропонованої моделі, суспільство може бути розглянуто як таке, що

розвивається за певними законами та взаємопов'язаними етапами – формаціями (марксизм), або як таке утворення, що протистоїть природі (філософія життя), або як замкнуті цивілізації (суперкультури), між якими не існує єдності та наступності в розвитку.

Важливим є й те, що в філософії не існує моделі чи принципів, котрі мали б абсолютну перевагу та безперечну істинність. Слід пам'ятати про *плюралізм* філософських концепцій. В кожній філософській теорії є як раціональне зерно, так і слабкі місця. Вивчаючи ці концепції, теорії ми повинні вибирати ті з них, які найбільш адекватно пояснюють та вирішують сучасні проблеми.

Форми суспільного життя

Отже, суспільство – це складне системне, цілісне утворення, яке органічно поєднує економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, духовні структури. Такі структури втілені в певних формах суспільного життя як відносно самостійних сферах, що різняться між собою видами діяльності людей.

Якщо суспільство в цілому – це велика система, то всередині цієї системи існує досить складна ієрархія підсистем найважливішими з яких вляються економічне, політичне та духовне життя. Існують і інші підсистеми – соціальні, етнічні, демографічні, територіальні тощо, які, в свою чергу, містять в собі інші підсистеми.

Економічне життя суспільства охоплює сферу, де створюються засоби життя. Передусім, це – господарство та його галузі. Економічні відносини (власності або розподілу), економічні установи (управлінські структури), економічні програми (ідеї, рішення уряду). В економічному житті переплітаються матеріальні та ідеологічні відносини, об'єктивне та суб'єктивне.

Політичне життя суспільства включає: по-перше, відносини між соціальними групами, народами, індивідами з приводу влади і відповідну діяльність – політичну боротьбу або співробітництво; по-друге, діяльність політичних організацій та установ, а також систему їх взаємовідносин (держава, партії); по-третє, політичні ідеї, теорії, програми.

В сучасній філософській думці існують такі ідеї та проблеми, які відносять до *філософії політики* (політичної філософії). Саме вона покликана вивчати фундаментальні світоглядні аспекти політичного світу, особливості політичного життя, ідеї держави та влади. Така загальна настанова обумовлює необхідність пошуку відповіді на цілу низку питань. В силу яких причин можлива політична самоорганізація суспільства? Як створюються, зберігаються, змінюються та розпадаються різні політичні системи? Які основні цілі держави і чи сумісні вони з принципами свободи та справедливості? Що лежить в основі права на владу: божественний закон, право сильного, суспільний договір чи ще якимось іншим способом? Тобто політична філософія – це роздуми про принципи політичної організації суспільства.

Духовне життя суспільства – це сфера суспільного життя, спосіб життєдіяльності людей, особлива форма їх буття, яка складається з діяльності по виробництву, споживанню, передачі духовних цінностей. Це така сфера, де утворюються духовні продукти: наука, мистецтво, освіта та виховання. Основу

духовного життя суспільства складає *духовна діяльність* – діяльність свідомості, в процесі якої виникають певні думки та почуття людей, їх образи та уявлення про природні та соціальні явища. Особливим видом духовної діяльності вважають розповсюдження духовних цінностей. Результатом цієї діяльності є формування духовного світу багатьох людей, збагачення духовного життя суспільства. Духовна діяльність опосередковується духовними відносинами в суспільстві – пізнавальними, моральними, естетичними, релігійними, які проявляються в повсякденному міжособистісному спілкуванні людей (сімейному, професійному, міжнаціональному).

Духовне життя суспільства в ХХ столітті обумовлене *масовістю*. Розвиток масової свідомості, відбувається під впливом «людини маси». Така людина є продуктом масового суспільства – суспільства з переважно міськими формами життя, масового виробництва стандартизованих речей, маніпулюванням смаком та поглядами людей, їх свідомістю та психологією. Людина в такому суспільстві стає безпорадною маріонеткою із запрограмованою свідомістю та поведінкою. Вона позбавляється творчого начала та унікальності, а її політична поведінка характеризується апатією та конформізмом (згода, примирення, пристосування до загального настрою та думки). На формування конформізму впливає страх, віра в норми групової солідарності, бездумне дотримання загальноприйнятих стандартів.

Таким чином, духовне життя суспільства – це складне суспільне явище, і його вивчення необхідно для розуміння суспільства в цілому. В теоретичному плані важливо те, що між існуючими формами суспільного життя існує рівноправність, що дозволяє позбавитися одностороннього детерміністського філософського підходу до суспільства та ширше подивитися на суспільні взаємозв'язки та їх взаємну обумовленість.

Специфіка соціального пізнання

Людство ще не знайшло більш-менш прийнятної і обґрунтованої відповіді на питання, що ж таке соціальне. Тому нині, як і дві тисячі років тому, над визначенням якості феномена соціального треба міркувати, розпочинаючи із встановлення елементарно незаперечних фактів і піднімаючись до вершин осягнення глибинних якостей його природи й суті.

Первинна якість соціального осягається через усвідомлення докорінної відмінності даного феномена від природно-тваринного світу. Таку відмінність відзначали майже всі філософи: від Конфуція до наших сучасників. Вона постійно підкреслюється в художній літературі, публіцистиці, історичних, етносоціальних та інших наукових дослідженнях. Характерно, що в біологічному розрізі принципової різниці між людиною і тваринним світом немає. Тварина і людина зроблені з одного й того ж матеріалу, за однаковою технологією та аналогічними зразками: голова, кінцівки, внутрішні органи тощо. Проте різниця між ними принципова. Людина і тварина — це зовсім різні істоти, як небо і земля. Між будовою кінцівок чи внутрішніх органів людини і тварини, конституцією тіла чи його співвідносними розмірами з науковою точністю можна знайти безліч принципових відмінностей. Однак головна відмінність полягає в іншому: в

способі життя. Тваринне життя здійснюється природним чином, тобто як існування. Людське — суспільним, соціальним як життєдіяльність.

Суспільне життя — це реальний життєвий процес людини (особи, соціальної групи, класу, суспільства), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою видів і форм діяльності як способу свідомого перетворення дійсності.

Вся філософська традиція пронизана думкою про те, що найістотнішою ознакою людської життєдіяльності є її свідомий характер. Свідомий не тільки в плані осмислення життєвої ситуації й пізнання довколишньої дійсності — такий рівень свідомості притаманний навіть тваринному світу, — а й у здатності розмірковувати над зовнішніми обставинами, над своїми зв'язками з ними та з іншими людьми, над собою і своїм духом, заглиблюватись у себе (Х. Ортега-і-Гасет) з метою усвідомлення суті природно-суспільного й сенсу власного буття в світі. Саме «здатність розмірковувати, здатність заглиблюватись у себе, щоб досягнути злагоди з собою й зрозуміти, у що ж вона дійсно вірить, що вона справді цінує і що ненавидить», — на думку Х. Ортеги-і-Гасета, постають у якості тих фундаментальних домінант, які відрізняють людину як особливу істоту від іншого живого світу.

Людська властивість самозаглиблення — саморефлексії, як усвідомлення свого відмінного, особливого існування, має діяльний суспільний характер і джерело виникнення. Про людський характер життєдіяльності можна говорити з того моменту, коли людиноподібна істота виготовила перше знаряддя праці. Саме це, власне, і постає передумовою виділення людиноподібної істоти з природно-тваринного світу й вихідним пунктом розбудови нею власного світу — соціального. Зміст і характер людського життя визначається, зрештою, способом людської діяльності, одним з головних чинників якого є засоби виробництва — знаряддя діяльності. Це перше й головне чуттєво-практичне і духовно-абстрактне усвідомлене узагальнення відмінності людини від іншого природного світу. Іншим, не менш важливим чинником, стало спілкування людей засобами мови та інших символічних форм культури.

Таким чином, соціум є особливий спосіб життя особливих істот — людей, головними чинниками якого є свідомість, діяльність і спілкування, генетично-функціональний зв'язок між якими спричиняє до створення відмінного від природного предметно-духовного світу культури. Якщо тварина живе в природі, то людина — в соціумі. У цьому зв'язку соціум постає як надприродний світ, що надбудовується над природою. Головною його ознакою є предметність. Соціум — це предметне буття людини, її існування в предметному середовищі, культурі. Звичайно, предметність вибудовується людською діяльністю з природного матеріалу. У цьому вимірі предметність є продовженням природи. В предметах, що оточують людину як культурне середовище, немає нічого надприродного. І, разом з тим, предмети докорінно відрізняються від природи саме тим, що в них засобами діяльності опредметнюється внутрішнє, притаманне лише людині усвідомлення довколишнього світу і заглиблення в себе.

У процесі життєдіяльності люди вступають у певні стосунки між собою. Спілкування (взаємодія, суспільні відносини), як і діяльність, є необхідною і всезагальною умовою формування і розвитку соціальності. На запитання, що таке соціум, можна відповісти: це діяльне спілкування людей. Воно органічно вплетене в людську діяльність, відповідає різноманітним видам діяльності і постає як її передумова, бо саме через спілкування налагоджуються і осмислюються необхідні для діяльності зв'язки, обмін інформацією, фіксація набутого досвіду, передача його від покоління до покоління.

Тема 6. ФІЛОСОФІЯ НАУКИ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ДОСЛІДНИЦЬКА ЕТИКА ТА АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ В НДР ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ

ПЛАН

1. Філософія науки як галузь філософського знання.
2. Дослідницька етика та академічна доброчесність в НДР здобувача вищої освіти

1. Філософія науки як галузь філософського знання. Розвиток наукового знання, революційний вплив науки на всі сфери людського життя вимагає поглибленого вивчення самого феномену науки не тільки з точки зору теорії пізнання, а і в історичному, аксіологічному, культурологічному контекстах. Наука сьогодні – це сукупність великої кількості дослідницьких інститутів, організацій, які діють як у межах окремої країни, так і на міжнародному рівні. Сучасну науку називають «великою наукою». Наука ХХІ сторіччя перетворюється на складний симбіоз індустрії нано-біо-генно-нейро-інформаційних технологій, наукоємних виробництв, які створюють базу для грандіозних науково-дослідних мегапроектів. За таких умов докорінному перегляду піддаються всі аспекти наукової практики. Постає нове розуміння місця наукового знання в культурі. З'явилися експерти, які переконують, що у ХХІ столітті наукове знання – це не лише величезна продуктивна сила, інструмент влади, а й своєрідний інструмент зброї масового знищення. Якісно новим стає співвідношення між практикою конструювання сурогатних типів матерії (неживої, живої, мислячої) та природною реальністю. Мова йде про практику конструювання, по-перше, трансгенних істот, і, по-друге, сурогатних типів неживої матерії (таких як штучні атоми, квантові точки, квантові дроти, квантові кристали, тощо). Вибуховий розвиток практики конструювання сурогатних типів неживої і живої матерії стає впливовим мегатрендом еволюції науково-технологічної практики ХХІ сторіччя. Отже в нове століття наука входить з новим науковим світоглядом, що формується під впливом сучасних науково-технологічних революцій і кардинально змінює дійсність і саму людину. Ці зміни були зафіксовані ще на початку ХХ століття, коли почалось осмислення ролі науки і техніки у суспільстві. Складності та суперечності науковотехнічного прогресу зумовили існування різних, навіть полярних оцінок ролі науки в суспільстві від сцієнтизму до антисцієнтизму. Прихильники сцієнтизму стверджують, що наука є абсолютною цінністю і здатна розв'язати усі суспільні проблеми, економічні, політичні, соціальні, культурні тощо. При цьому заперечуються соціальні та гуманітарні науки як такі, що не мають пізнавального, позитивного значення. Усупереч сцієнтизму виник антисцієнтизм як філософсько-світоглядна позиція, яка різко критикує науку, її нездатність забезпечити прогрес. Абсолютизуючи негативні наслідки НТР, ця течія інколи взагалі заперечує науку і техніку, вважаючи їх ворожими людині. Переступивши поріг ХХІ століття і всебічно оцінюючи досягнення науковотехнічного прогресу, як вважають провідні філософи науки, треба враховувати наступне:

- звичайна відмова від науково-технічного прогресу – крок ще згубніший і руйнівніший, ніж попередній стихійний розвиток. Негативні явища, пов'язані з попереднім розвитком науки і технологій можуть бути частково пом'якшені, а в багатьох випадках повністю подолані, проте лише за допомогою раціонального соціально й економічно орієнтованого застосування нових результатів науки, високих і наукоємних технологій;

- у науці почали відбуватись глибинні, фундаментальні зміни, які стосуються співвідношення і домінування теоретичних і прикладних знань. Центр уваги пересувається до сфери наук про людину і суспільство;

- стало очевидним, що освоєння навколоземного космічного простору, створення інформаційної спільноти й велетенських інформаційних мереж потребує зовсім іншого рівня інтелектуальної підготовки всього людства до нового “способу життя”. Ця підготовка повинна цілковито спиратись не тільки на природничі знання, а й, передусім, на соціально-антропологічні та гуманітарні – як основу прийняття рішень, котрі забезпечуватимуть виживання людства. Із цих позицій і треба оцінювати позитивні наслідки наукового і технічного прогресу, значення науки і технології як способу організації життя й керування майбутнім.

Такою галуззю нового філософського знання стала **філософія науки**. Вона розглядає загальні закономірності, тенденції наукового пізнання як особливої діяльності по виробництву знань, що розглядаються в історичному і соціокультурному контексті. Це аналітичне, інтегративне знання, що сформувалось у другій половині ХХ ст., і поставило завдання узагальнити окремі досягнення і новації у цій галузі. На сучасному етапі воно значно розширило коло своїх проблем і охоплює як особливості сучасної посткласичної науки так і проблеми співвідношення між природничим і гуманітарним знанням, між наукою й іншими формами знання, розглядає проблеми синтезу різноманітних наук, ролі науки в суспільстві, оцінювання наукових досягнень, етики науки тощо.

Сучасна філософія науки виступає як відсутня ланка між природничим і гуманітарним знанням і робить спробу зрозуміти місце науки в сучасній цивілізації, у її багатогранних відношеннях до етики, політики, релігії тощо. Тим самим філософія науки виконує загальнокультурну функцію, не дозволяючи науковцям обмежитись вузькопрофесійним баченням процесів і явищ. Усі проблеми філософії науки умовно можна поділити на три групи. До першої групи належать ті, які пов'язані наявністю і функціонуванням науки у суспільстві. Це питання сутності науки, її цінності, місця в структурі людської діяльності, відмінності від інших форм знання, таких як буденне, релігія, міф тощо. Спроба знайти відповіді на ці питання приводить до розуміння науки як особливої сфери духовної діяльності. До другої групи належать питання, що виникають усередині самої науки. Вони пов'язані з аналізом особливих пізнавальних структур, способів, процедур і дій, що застосовуються в наукових дослідженнях. Це проблеми методології, методів, форм, цінностей, норм, закономірностей тощо. Третя група об'єднує питання, що стосуються осмислення взаємодії наукового і філософського знання. Це – питання

взаємовідношення цінностей науки і загальнолюдських цінностей, етики науки, перспектив розвитку науки тощо. Таким чином, філософія науки – це інтегративне знання, яке націлене як на розвиток самої філософії, так і на узагальнення досліджень науково-пізнавальних процесів, на вивчення структури наукового знання, засобів і методів наукового пізнання, способів обґрунтування і розвитку знання.

Філософія науки – розділ філософії, предметом якого є цілісний і ціннісний розгляд науки як специфічної сфери людської діяльності в усіх її проявах.

Завдання філософії науки:

- формування онтологічних основ науки;
- формування гносеологічної бази наукової діяльності;
- розробка логічних і методологічних основ науки;
- створення моделі наукової раціональності;
- розкриття проблем наукової творчості;
- розкриття можливостей використання системного підходу в науковій роботі;
- аналіз мови науки;
- розробка класифікації наук;
- виявлення зв'язків науки і суспільства;
- висвітлення проблем ефективності науки;
- розгляд взаємозв'язків науки і релігії, науки і політики;
- аналіз аксіологічних основ науки;
- розкриття проблем етики та естетики науки;
- розробка стратегічної доктрини науки.

В сучасній філософії науки є досить багато різноманітних концепцій, що пропонують свої моделі розвитку науки, аналізу пізнавальної діяльності. Сучасні західні філософи неоднозначні в розумінні проблематики філософії науки. Так, критичний раціоналізм (К. Поппер) розглядає філософію науки як методологію та акцентує увагу на різноманітних процедурах наукового дослідження: обґрунтуванні, ідеалізації, фальсифікації, а також аналізі змістовних передумов знання. А. Уайтхед прагне до побудови єдиної картини світу, цілісного образу універсуму. По-різному оцінюється місце філософії науки, одні в ній вбачають тип філософствування, що базується виключно на результатах і методах науки (Р. Карнап, М. Бунге); інші – розглядають як опосередковану ланку між природничим і гуманітарним знанням (Ф. Франк) або галузь методологічного аналізу наукового знання (П. Фейєрабенд). Якщо проаналізувати ключову проблематику філософії науки, то в першій третині ХХ століття в центрі уваги знаходились такі проблеми як побудова цілісної наукової картини світу; дослідження співвідношення детермінізму і причинності; дослідження динамічних і статистичних закономірностей; аналіз структурних елементів наукового дослідження: співвідношення логіки та інтуїції, індукції та дедукції; аналізу і синтезу; відкриття та обґрунтування; теорії й факту.

В останній третині ХХ століття обговорюється розширене поняття наукової раціональності, загострюється конкуренція різних моделей росту

науки, є спроби нової реконструкції логіки наукового пошуку. Нової актуальності набувають критерії науковості, методологічні норми і понятійний апарат постнекласичної стадії розвитку науки. Відбувається поглиблене вивчення історії науки, акцентується увага на соціальній детермінації наукового знання, гуманізації науки. Філософія науки, досліджуючи ці проблеми, набуває нормативного значення і функціонує як методологія пізнання. Тому вивчення філософсько-методологічних проблем науки має велике практичне значення для дослідників.

2. Дослідницька етика та академічна доброчесність в НДР здобувача вищої освіти. Дослідницька етика та академічна доброчесність є основою якісного наукового дослідження. Вони забезпечують довіру до наукових результатів і сприяють розвитку науки.

Дослідницька етика – це система моральних принципів, які регулюють поведінку дослідника під час виконання наукових досліджень.

Принципи дослідницької етики:

- *Принцип чесності:* уникнення фальсифікації та фабрикації даних.
- *Принцип відповідальності:* відповідальність за наукову обґрунтованість висновків і наслідки використання отриманих даних.
- *Принцип об'єктивності:* уникнення упередженості, дотримання неупередженості під час збору та аналізу даних.
- *Принцип прозорості:* відкритість методології, результатів і висновків.
- *Принцип захисту прав і гідності:* дотримання прав учасників досліджень, захист конфіденційності та забезпечення згоди на участь.

Етичні дилеми в дослідженнях: використання методів, які можуть завдати шкоди людям чи навколишньому середовищу; недобросовісне використання отриманих результатів.

Академічна доброчесність – це дотримання етичних принципів та норм у процесі навчання, викладання, дослідження та публікації наукових результатів.

Складові академічної доброчесності:

- *чесність:* виконання завдань самостійно, без сторонньої допомоги або обману.
- *уникнення плагіату:* належне посилання на джерела, правильне цитування, уникнення присвоєння чужих ідей.
- *оригінальність:* створення власних досліджень, гіпотез, висновків.
- *відповідальність:* дотримання етичних норм у роботі з даними та у взаємодії з колегами.
- *прозорість:* відкритість результатів і методів.

Порушення академічної доброчесності:

- *плагіат:* використання чужих ідей, текстів, даних без посилань.
- *фальсифікація:* навмисне викривлення даних або результатів.
- *фабрикація:* вигадкування даних або результатів.
- *самоплагіат:* повторне використання власних текстів без відповідних посилань.

Інституційна підтримка: політики доброчесності в ЗВО; комісії з питань академічної етики; проведення семінарів і тренінгів для здобувачів освіти. Важливу роль відіграє самоосвіта: вивчення етичних кодексів, стандартів цитування та стилів оформлення.

Отже, дотримання дослідницької етики та академічної доброчесності є основою якісної наукової діяльності та розвитку академічної спільноти. Порушення етичних норм підриває довіру до науки, знижує репутацію дослідника та ЗВО. Формування етичних компетенцій є важливою частиною підготовки здобувача вищої освіти.

Науково-дослідна робота (НДР) здобувача вищої освіти першого (бакалаврського) рівня має свої особливості, які визначають її специфіку та завдання. На бакалаврському рівні НДР слугує базою для розвитку наукового потенціалу студента та підготовки його до більш складних завдань на наступних рівнях освіти. Результативність НДР студентів відображається у практичних досягненнях, таких як виступи на студентських конференціях, публікації в збірниках праць, отримання патентів тощо. НДР є важливою частиною формування професійної компетентності випускника.

Основні особливості НДР на бакалаврському рівні включають:

1. *Формування базових навичок дослідницької діяльності:* ознайомлення з методологією наукових досліджень; розвиток умінь формулювати наукові питання, ставити гіпотези та обирати відповідні методи дослідження.
2. *Підвищення теоретичних знань:* поглиблене вивчення теоретичних основ дисциплін, які вивчаються; використання здобутих знань для аналізу існуючих проблем та пошуку шляхів їх розв'язання
3. *Практичний характер роботи:* відпрацювання навичок роботи з літературою, електронними базами даних та іншими інформаційними ресурсами; проведення нескладних експериментів, тестувань, опитувань тощо.
4. *Керівництво з боку викладачів:* значна підтримка та контроль з боку наукового керівника або викладача; інтенсивна робота над розвитком самостійності в організації дослідження здобувачем.

Основні форми науково-дослідницької роботи (НДР) здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня можна поділити на індивідуальні, колективні та інтегровані в освітній процес. Вони спрямовані на розвиток дослідницьких навичок, засвоєння методів наукового пошуку й аналізу. До основних форм НДР відносять:

- курсові роботи та проекти (виконуються як підсумкове завдання за окремою дисципліною, сприяють глибокому вивченню певної теми, містять аналіз наукової літератури, дослідження, формулювання висновків та пропозиції);
- участь у студентських наукових гуртках (робота у складі наукових спільнот на кафедрах; обговорення сучасних наукових проблем, проведення спільних досліджень, презентація результатів, тощо);
- участь у конференціях, семінарах, форумах, круглих столах;

- презентація власних досліджень на студентських, регіональних, всеукраїнських або міжнародних наукових заходах, що сприяє обміну ідеями, набуттю досвіду публічного виступу та захисту власних ідей;
- написання наукових статей та тез (підготовка публікацій за результатами досліджень, навчання академічному стилю викладу інформації, оформленню робіт згідно з вимогами);
- лабораторні дослідження та експерименти (виконання практичних досліджень у рамках лабораторних робіт, які спрямовані на засвоєння експериментальних методів, аналізу даних, перевірку гіпотез);
- виконання міждисциплінарних проєктів (інтеграція знань із кількох дисциплін для вирішення реальних проблем, поєднання технологічних, економічних і соціальних аспектів у межах одного дослідження, тощо);
- участь у конкурсах та грантових програмах (підготовка та подання індивідуальних або колективних проєктів для участі в наукових конкурсах);
- підготовка та захист бакалаврської роботи;
- асистування викладачам у наукових дослідженнях (співпраця з науковими керівниками або викладачами у виконанні спільних проєктів, набуття досвіду роботи в команді, освоєння нових методик і технологій дослідження);
- створення стартапів та інноваційних проєктів (розробка ідей, що мають практичну або комерційну цінність; виконання таких проєктів підвищує мотивацію до навчання та інноваційної діяльності);
- виконання ІНДЗ, есе, аналітичних звітів, наукових оглядів, рефератів (аналіз і систематизація інформації з певної тематики; розвиток навичок критичного мислення та роботи з джерелами) та інші.

Ці форми НДР можуть варіюватися залежно від спеціальності, закладу освіти та особистих інтересів студента.

10. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Атаманюк З. М. Свобода як фактор соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 316 с.
2. Данильян О. Г. Філософія : підручник. Харків : Право, 2020. 432 с.
3. Запороженко О. В. Навчальний посібник з філософії з завданнями та тестами. Ізмаїл: РВ ІДГУ, 2019. 256 с.
4. Петінова О. Б. Філософія: навчальний посібник. Одеса, 2019. 304 с.
5. Філософія: навч. посіб. / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська. Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : https://kneu.edu.ua/get_file.pdf
6. Філософія: підручник / Є. Р. Борінштейн та ін. Одеса: Університет Ушинського, 2021. 502 с.
7. Шепетяк Олег, Шепетяк Оксана. Філософія: Підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с.

Допоміжна

1. Айтов, С. Ш. Сучасна філософія історії: історично-антропологічний горизонт. Дніпро : Ліра, 2018. 364 с.
2. Головащенко І. О. Філософія : навч. посіб. Вінниця : ВНТУ, 2016. 200 с.
3. Гончаренко М. С. Синергетичний світогляд сучасного етапу розвитку світу і людини: монографія. Харків : Панов А. М., 2017. 103 с.
4. Дахній, А. Й. Мартін Гайдеггер та екзистенційна філософія: монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. 248 с.
5. Іванова К. Філософія : кредитно-модульний курс: підручн. для студентів вищих навч. закладів. Харків : НФаУ : Золоті сторінки, 2014. 472 с.
6. Їжа в культурному просторі: збірник матеріалів / за ред. О. О. Юрчук, Г. І. Гримашевич, О. В. Чаплінської. Житомир: Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2020. 72 с.
7. Кириченко, В. В. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. 244 с.
8. Кремень, В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Акад. пед. наук України. К. : Знання, 2018. 523 с.
9. Медвідь І. М. Філософія їжі: сучасні погляди на мистецтво харчування. *Дні науки філософського факультету*: матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 25-26 квітня, 2017. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. Ч. 1. С. 131-133.
10. Ніколенко В. В. Соціальна символіка їжі суспільства старого ладу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, 2013, № 1045. С. 48 – 53.
11. Поліщук Н. Філософія прагматизму. К.: Українська Центр духовної культури, 2012. 400 с.
12. Попович М. Бути людиною. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 223 с.
13. Попович Я. М. Синтез філософії та медицини: виникнення біоетичних проблем у медицині, аналіз філософії та медицини на основі їх співпраці і взаємозбагачення. *Медсестринство*. 2018. № 2. С. 15-18.
14. Роль філософської думки у становленні медицини. URL: <https://repository.pdmu.edu.ua/bitstreams/686afd79-a697-46f8-a94f-feff0ddf7574/download>
15. Рубський, В. М. Світогляд як модель реальності: функціонально-субститутивний підхід : монографія. Одеса : Купрієнко СВ, 2019. 427 с.

16. Синиця, А. С. Сучасна аналітична філософія: від прагматики мови до концептуалізації свідомості : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. 445 с.
17. Скринник М., Фльорко Л., Фльорко М. Філософія: навчальний посібник. Львів : Ліга-Прес, 2015. 477 с.
18. Тімченко О. Філософія : навчальний посібник для студентів усіх напрямів підготовки. Львів: Растр-7, 2015. 359 с.
19. Устінов О. В. Філософія медицини ХХІ сторіччя: українські реалії. *Український медичний часопис*. URL: www.umj.com.ua/uk/publikatsia-49841-filosofiya-medicini-xxi-storichchya-ukrainski-realii
20. Фріц Олгоф, Дейв Монро. Їжа і філософія: їжте, пийте і будьте щасливі. К.: Темпора, 2011. 346 с.
21. Ніколенко К. В., Булатова Т. С., Нога В. І. Філософія туризму в системі філософського знання. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/nikolenko.htm
22. Філософія туризму: підручник. К.: Кондор. 268 с. URL: <https://moodle.znu.edu.ua/mod/resource/view.php?id=385915>

Інформаційні ресурси

1. Міністерство освіти і науки України: офіційний сайт. URL : <http://www.mon.gov.ua>
2. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний сайт. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/>
3. Одеська національна наукова бібліотека : офіційний сайт. URL : <http://odnb.odessa.ua/>.